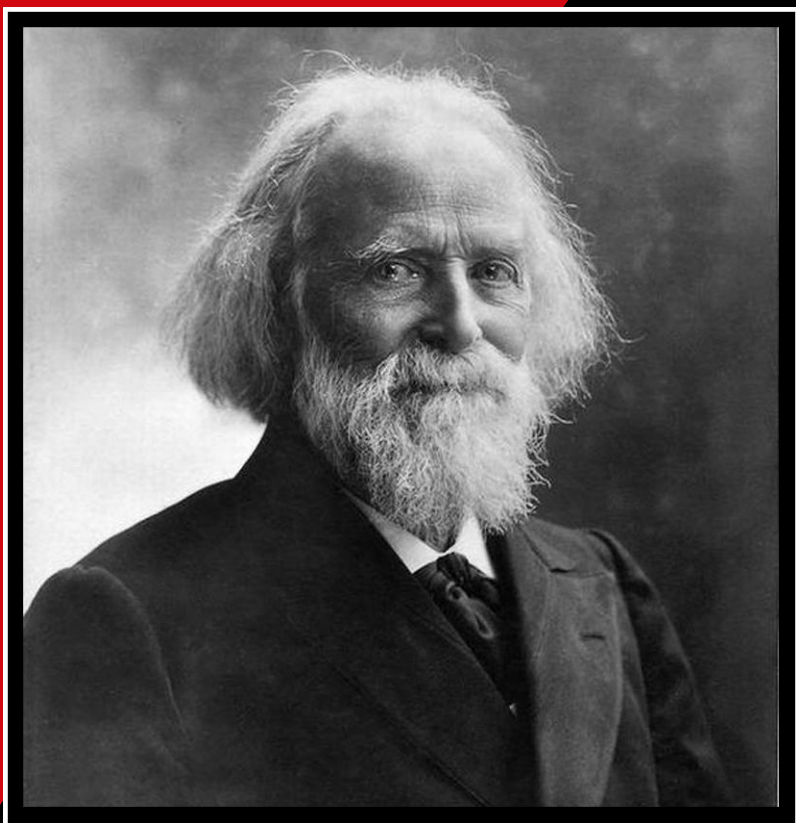

Елизе Реклю

Еволюция, Революция и Анархисткия Идеал

СъЗнание 2017

Елизе Реклю

**Еволюция,
Революция и
Анархисткия Идеал**

СъЗнание 2017

СЪЗНАНИЕ

Книгата няма запазени права. Ползвайте я свободно, както намерите за добре, но най-вече като пламък, който да разсее тъмнината и да запали фитила на рЕволюцията!

Оригинално заглавие: L'évolution, la révolution et l'idéal anarchique
Париж, 1902

Първо българско издание: Безвластие, Разград, 1910

Превод: Безвластие и El Freegano

Редактор: El Freegano и М.К.Б.

Корица: El Freegano

Издание на СъЗнание
Разград, 2017

www.katarzis.org

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	5
Еволюция на Вселената и частични революции.....	8
Прогресивни революции и регресивни еволюции	14
Инстинктивни революции	24
Преглед на съвременното социално положение	30
Еволюционният идеал, революционната цел	43
Нелогични надежди	52
Борещите се сили	63
Силата на религиозното обаяние	72
Раждането на Интернационала	83
Последни борби.....	94

ПРЕДГОВОР

Настоящото издание на книгата „Еволюция, революция и анархисткия идеал” се роди, след като преди година, ровейки се из архивите на разградската библиотека, попаднах на няколко стари книжки и брошури. Те са били публикувани в края на 19-ти и началото на 20-ти век от местен анархистки колектив, създал едно от първите анархистки издателства в България, носещо името „Безвластие”. Две от книжките бяха на Елизе Реклю, за който дотогава само бегло бях чувал. Те бяха написани по стар български стил, с букви и символи, които вече не се използват, а и самият превод на места беше доста труден за разбиране. Въпреки това, прочитайки първо кратката брошура с име „Анархията”, бях очарован от начина, по който френският анархист описва тази прекрасна идея. Тогава, жегнат от писанието, реших да проуча неговия автор. Оказа се, че Елизе Реклю е бил доста известна историческа личност с прогресивни идеи и дела, които за жалост са позабравени. Той е роден на 15-ти март 1830 година в Сент Фуа ла Гранд, Южна Франция, в многодетното семейство на протестантски пастор и неговата жена. Получава религиозно възпитание и учи при „Моравските братя” в Германия, в протестантската школа Сент Фуа във Франция и се записва да следва в Монтабанския университет. Тук той се запознава с идеите на редица утопични социалисти като Сен Симон, Шарл Фурие, Томас Мор и Томазо Кампанела. С удоволствие четете трудовете на Уилям Годуин, Пиер Прудон, Макс Щирнер и други. В Реклю се заражда убеждението, че този свят е несправедлив и е нужно да бъде променен. Заради революционна и републиканска пропаганда той е изключен от университета. Завършва образованието си в Берлинския Университет, където следва дълъг курс по география при видния професор Карл Ритер. Напуска Франция заради политическите събития през декември 1851 г. и прекарва следващите шест години, пътувайки и работейки, във Великобритания, САЩ, Централна Америка и Колумбия. Връщайки се във Франция се отдава на научна дейност и вследствие на многото си пътешествия издава редица географски книги и публикации, сред които и 19-томната „Нова Всеобща География – Земята и Хората”, за която получава и златен

медал от Парижкото Географско Общество. Освен в попрището на учен-географ Реклю се изявява и като революционер. През 1871 г. участва в Парижката комуна. В борбата против несправедливия обществен строй и капитала той се проявява като убеден анархист. Заради тази своя дейност е осъден на вечно заточение. Елизе Реклю е и автор на много книги, статии и брошури с анархистко съдържание. Участва в издаването на редица анархистки вестници и списания. Взема участие в събранията на Интернационала и се явява като твърд защитник на безвластническия комунизъм. Застава твърдо на страната на анархистите, бореци се против утвърждаването на Марксистките доктрини за държавен комунизъм. Активно участва в изграждането и развитието на Юрската федерация в Швейцария след разцеплението и разпадането на Първия Интернационал. Поддържа връзки и си сътрудничи с известни анархисти като Михаил Бакунин, Пьотър Кропоткин, Джеймс Гийом, Жан Грав и др. Той е силно привлечен и от безвластническата педагогика и възпитание. За него тя е основния път, по който може да бъде формирана една нова свободна личност. Според него истинското училище трябва да бъде *„свободната природа с нейните очарователни картини. Невъзможно е в тесни стаи да се създадат хора с мъжествени и честни сърца.“* Като педагог поддържа сериозни контакти с големите педагози-анархисти Франсиско Ферер, Пол Робен и Себастиан Фор. Считан е за един от инициаторите на движението против семейните бракове, като предлага идеята за свободния съюз на индивидите, основан на любовта и взаимните интереси, а не продиктуван от държавата или църквата. Реклю е и отявлен вегетарианец и защитник на правата на животните, написал е съчинението *„За Вегетарианството“*, което е преведено и на български език. Той е симпатизант и поддръжник на международния език *„Есперанто“*, имащ за цел да обедини хората по света, като им помогне да общуват на лесен и политически неутрален език, чрез който да се насърчи мира и разбирателството между народите. Станал географ заради любовта си към природа, той не крие силните си натуралистичните виждания и често говори за ползите от нудизма. До края на живота си той остава верен на всички тези идеи за един по-добър свят, където хората живеят свободни в хармония с природата и всичко съществуващо. Елизе приключва житейския си път на 75 годишна възраст, умирайки близо до Брюж, Белгия, на 4-ти

Юли 1905 година. По всичко личи, че това е един човек на „*новото време*”, активен деец с прогресивна мисъл и висш идеал. Настоящото издание има за цел да запази и продължи неговите идеи, които, представени в контекста на тогавашното време, са актуални и днес. Темата за Еволюцията и Революцията е започната с една негова реч през 1880 година в Женева, която впоследствие бива доразвивана и издавана под формата на брошури с преводи на най-различни езици. Окончателното завършване на труда излиза под името „*Еволюция, Революция и Анархисткия Идеал*” през 1902 година в Париж. Първото българско издание е направено през 1910 година в Разград, а сега, след повече от век, идеята е все още жива и се намира пред вас. Използвайте я така, че да можем чрез ментална еволюция да поставим основи за всеобща революция по цялата земя, за един свят без господари и без роби, за пълна свобода!

El Freegano

ГЛАВА ПЪРВА

ЕВОЛЮЦИЯ НА ВСЕЛЕНАТА И ЧАСТИЧНИ РЕВОЛЮЦИИ

Еволюция на Вселената и частични революции. Грешно възприемане на понятията „Еволюция” и „Революция”. Лицемерни, боязливи и късогледни еволюционисти. Еволюция и Революция: два последователни етапа на един и същ феномен.

Еволюцията представлява постоянното движение на всичко съществуващо, непрекъснатата трансформация на Вселената във всичките и части от началото на сътворението и през безкрая на времето. Млечният път, видим в безпределните пространства, който се гради и руши през милиони и милиарди векове, звездите, светилата, които се раждат, нарастват и умират, нашата Слънчева система, със своето централно светило, с планетите и с луните си, и в тесните граници на нашето земно кълбо, планините, които се появяват и отново изчезват, океаните, които се образуват, за да изсъхнат след това, клокочещите в каньоните реки, които после изсъхват като утринна роса, поколенията на растенията, на животните и на хората, следващи едно след друго, и милионите невзрачни същества от човека до насекомото – всичко това са само проявления на великата еволюция, увличаща всичко в своето безкрайно движение.

Сравнявайки с този основен факт, еволюцията и световното съществуване, какво са тези малки събития, наречени революции – астрономически, геологически или политически? Движения, едва забележими, призрачни дори. Милиарди революции се наслагват в световната еволюция, но колкото и малки да са, те са част от това безкрайно движение.

Така, науката не вижда никакво противоречие между тези две думи – еволюция и революция, които много си приличат, но в обикновения език се употребяват в смисъл съвсем различен от

първоначалното им значение. Не виждайки фактите, различаващи тези две думи само по обширността на движението, боязливите хора, страхуващи се от всяка промяна, им придават напълно обратно значение. *Еволюцията* – синоним на постепенното развитие, извършвано в идеите и нравите, е представяна като антипод на това страшно нещо – *Революцията*, която представлява повече или по-малко бързи промени в живота. С видимо или дори с искрено възхищение, те говорят за еволюцията, бавното развитие извършено в мозъчните клетки, в умовете и сърцата, но не може да им се говори за ужасната революция, която възниква внезапно в умовете, за да избухне по улиците, придружавана понякога от рева на тълпата и трясъка на оръжията.

Първо, имайте предвид, че невежеството може да създаде въображаем контраст между еволюция и революция, сравнявайки ги като мир и война, като кротост и насилие. Революциите могат да стават и мирно, вследствие на едно внезапно изменение на средата, създаващо промяна на интересите, а еволюциите могат да бъдат силно затруднявани, съпроводени с войни и преследвания.

Ако думата еволюция се приема охотно от онези, които с ужас гледат на революционерите, то е ясно, че те изобщо не схващат значението ѝ, защото отхвърлят същността ѝ по всякакъв начин. Те говорят за прогреса като цяло, но отхвърлят прогреса в частностите му. Сегашното общество, чиито злини те виждат сами, трябва да се запази, стига им, че то осъществява техния идеал: богатство, власт, величие, разкош. Понеже има богати и бедни, властващи и подчинени, господари и слуги, величества заповядващи войната и гладиатори отиващи да умрат, то на тези господа им остава да отидат на страната на богатите и господарите, да станат любимци на величествата. Това общество дава хляб, пари, положение, почести – нека умните хора се нагаждат така, че да получат възможно най-голямата част от тези блага. Ако при раждането някоя добра звезда ги е освободила от всяка борба, давайки им в наследство необходимото и излишното, от какво да се оплакват те? Те се стараят да се убедят, че всички са също така задоволени като тях: ситият мисли, че всички са добре нахранени. Колкото за егоиста, когото обществото не е надарило щедро още при раждането, и който за себе си е недоволен от положението на нещата –

поне може да се надява да се добере до желаното място чрез интриги, чрез умилквания, чрез щастлива случайност или пък с упорит труд в полза на силните. Защо му трябва обществената еволюция? Да еволюира към богатството е единствената му амбиция! Далече е да дири правдата за всички, той просто се стреми към личните облаци.

Има обаче боязливи умове, които искрено вярват в еволюцията на идеите, които безпределно се надяват на преобразуване на положението на нещата, но които въпреки това, вследствие на инстинктивен, почти физически страх, искат да избегнат, поне през своя живот, всяка революция. Те я призовават и се боят от нея едновременно: те критикуват сегашното общество и мечтаят бъдещото общество да се появи внезапно като по чудо, без да се създаде и най-малкото сътресение между миналия и бъдещия свят. Слаби същества, те имат желания, без да мислят. Мечтаят, но не умеят да искат. Едновременно принадлежащи към два свята, те са осъдени да изменят както на единия, така и на другия: в обществото на консерваторите те са разлагащ се елемент чрез идеите и чрез думите си; в това на революционерите - те стават крайни реакционери, отричайки младежките си пориви и като кучето, за което говори Евангелието, „*лочат туй, което са бълвали*”. Така по време на Революцията най-жарките защитници на стария режим бяха тези, които някога бяха преследвани, защото го осмиваха: от предвестници стават отстъпници. Те осъзнават много късно, че са развързали една твърде страшна сила за слабата си воля и плахите си ръце.

Друг клас еволюционисти са тези, които от всичко необходимо за промяна, виждат само едно и се отдават изцяло за систематичното му реализиране, без да ги е грижа за другите обществени преобразувания. Те от самото начало са ограничили своето поле за действие. Някои хитри хора по този начин са искали да се примирят със съвестта си и да работят за бъдещата революция, без да се излагат на опасност. Под предлог, че ще посветят силите си за осъществяване на една близка реформа, те напълно губят от поглед цялостния висш идеал и дори гневно го отхвърлят, за да не ги заподозрат в съпричастност. Други, по-честни и много уважавани, дори безкрайно полезни за довършване на великото дело, са тези, които поради теснотата на ума им, виждат само едната страна на цялото.

Искреността на мисълта и поведението им е въвн от подозрение. Ние ги имаме за другари, признавайки с жалост, колко ограничено е бойното поле, в което са се установили и как в своето усилие само срещу една единствена злина, те като че ли оправдават всички други.

Аз не говоря за тези, които си поставиха за цели, инак добри инициативи, като правописната реформа, регламентирането на часа, промяната на меридианите или дори премахването на корсетите и калпаците, но има по-важни цели, които изискват от преследващите ги смелост, упоритост и преданост. Щом като има в тези иноватори пълна правдивост, саможертвеност и презрение към опасността, то революционерът им дължи симпатия и уважение.

Така, когато виждаме една искрена и чувствителна жена, с благороден характер и неподвластна на общественото мнение, да отива при проститутката и да казва: *„Ти си моя сестра; идвам да се съюзя с теб в борбата срещу агента моралист, който те обижда и се гаври с тялото ти, срещу полицейския доктор, който те принуждава да му се показваш, срещу цялото общество, което те презира и те тъпче под краката си“*, никой от нас не ще се спре пред общи разсъждения, за да изрази почитанията си към смелата еволюционистка в борбата с официалния разврат. Несъмнено, бихме могли да й кажем, че революциите във всички области от живота са свързани, че революцията на личността срещу властта обхваща делото на каторжника и на всички потиснати, тъй както и на проститутката, но ние не можем да не изразим възхищението си от тези, които добре се борят в такова тясно поприще. Също така, ние считаме за герои всички тези хора, които, в която и да е страна, когато и да е било, са се отдавали безкористно за едно общо дело, колкото и тясно да е било тяхното гледище! Нека всеки от нас ги поздрави и каже: *„Нека съумеет да си паснем на нашето бойно поле, което е много по-обширно и включва цялата земя“*.

Действително, еволюцията обхваща съвкупността на човешкия живот и революцията трябва също да обхване всичко, въпреки че не винаги има очевидна паралелност в отделните събития, съставлящи обществения живот. Всеки прогрес, във всяка област на живота, съответства на прогреса в другите и ние се стремим към всичките,

според познанията и силите си: прогрес в социалната и политическата област, морално и материално, в наука, в изкуство, в индустрия.

Еволюционисти във всяко нещо, ние сме също и революционери във всичко, знаейки че самата история е серия от постижения, последвали съответните подготовки. Великата умствена еволюция, която освободи умовете, има за логично последствие освобождението на личностите във всичките им отношения с другите личности.

Така може да се каже, че еволюцията и революцията са две последователни действия на едно и също явление, еволюцията предшества революцията, а след нея идва една нова еволюция, майка на бъдещи революции. Може ли да се извърши една промяна, без да се предизвика изместване на равновесието в живота? Революцията не трябва ли неминуемо да последва еволюцията, също както действието следва желанието за действие? Едното и другото се различават само по времето на тяхната поява. Като се прегради коритото на една река, водата се събира малко по малко, преди преградата ѝ чрез бавна еволюция да образува цяло езеро. После изведнъж става проникване в преградата и падането на едно малко камъче ще предизвика разруха: преградата ще бъде силом отнесена, езерото изпразнено и реката потекла. Така ще стане една малка революция в природата.

Ако революцията винаги закъснява след еволюцията, то причината е в съпротивлението на средите: водата на реката шуми между бреговете ѝ, защото те заpirат нейното течение, гръмотевицата трещи в небесата, защото въздухът възпрепятства излизането на искрата от облака. Всяка трансформация на материята, всяко осъществяване на идея, дори по време на изменението, е възпрепятствано от неподвижността на средата, и новото явление може да се осъществи само чрез упорито усилие и сила, толкова мощна, колкото е по-голямо препятствието. Хердер, говорейки за Френската революция, вече е казал: *„Семето, паднало в земята, дълго време изглежда мъртво, после изведнъж избива, разбутвайки покриващата го пръст, разцепва враждебната глина, и ето го растението, което разцъфва и дава своя плод.“* А как се ражда детето? След като е прекарало девет месеца в утробата на майката, пак чрез сила то излиза на бял свят, разкъсвайки обвиващата го ципа и

понякога дори убивайки майката. Такива са революциите, неминуеми последствия от предшестващите ги еволюции.

Пословичните изречения са твърде опасни, защото създават навик да бъдат повтаряни машинално, без да се разсъждава върху тях. Така се цитира навсякъде мисълта на Линея „*Non facit saltus natura*”. Несъмнено, „*природата не прави скокове*”, но всяка нейна еволюция се извършва чрез преместване на силите към нова точка. Общото движение в живота на всяко отделно същество и в частност на всяка редица от същества, никога не се явяват като една директна последователност, но винаги едни явления следват други индиректно, революционно, така да се каже. Клонът не е продължение на друг клон. Цветът не е продължение на листа, нито плодникът - на тичинката. Яйцето е различно от органа, който го е създал. Синът не е продължение на бащата или на майката, а едно съвсем ново същество. Прогресът става чрез продължително изменение на изходната точка за всяка отделна личност. Същото е и с видовете. Родословното дърво на съществата, както и самото дърво, е сбор от клони, всеки от които се подхранва не от предходния клон, а от общия сок. Същото е и с великите исторически еволюции. Когато старите форми на живеене са станали тесни и недостатъчни, животът се изменя, за да се осъществи в нова форма. Извършва се революция.

ГЛАВА ВТОРА

ПРОГРЕСИВНИ РЕВОЛЮЦИИ И РЕГРЕСИВНИ ЕВОЛЮЦИИ

Прогресивни революции и регресивни революции. Сложни събития, както за прогреса, така и за регреса. Фалшивото твърдение, че прогресът се дължи на волята на някой господар или на действието на законите. Ренесанс, Реформация, Френска Революция.

Революциите обаче не винаги водят до напредък, както и еволюциите не винаги са насочени към справедливост. Всичко се изменя, всичко в природата е във вечно движение, но ако някъде има прогрес, то също може да има и регрес, и ако еволюциите се стремят към живота, има и други, които са насочени към смъртта. Спирането е невъзможно, трябва да се движим в една или друга посока, така закърнелият консерватор или сладникавият либерал, изпитващи ужас при думата революция, все пак се движат към една революция, последната, която е голямата почивка. Болестта, старостта, гангрената също са еволюции, както и пубертета. Червеите появяващи се в трупа, както и първият плач на новороденото, са индикация за извършването на една революция. И физиологията, и историята са тук, за да ни покажат, че има еволюции, водещи до упадък и революции, насочени към смъртта.

Историята на човечеството, въпреки че ни е полупозната и то само от няколко хиляди години, ни сочи безброй примери на племена и народи, на градове и империи, които са злощастно погинали в продължение на бавната еволюция, водеща ги към гибелта. Многобройни са причините за тези болести на цели народи. Климатът и почвата може да се влошат, както се е случило навремето в Средна Азия, където езерата и реките са изсъхнали и солници са покрили плодородните някога земи. Нашествия на враждебни орди са разсипали до основи много страни. Въпреки това много народи са

успели да процъфтят след завладяването и кланетата, дори след вековно робство: ако такъв народ се е връщал към варварство или е загивал напълно, то е поради вътрешното си устройство, а не по силата на външни обстоятелства. Съществува една основна причина, причината на причините, обобщаваща историята на всяко падение. Тя е в създаването на една част от обществото, която господства над другата, в завладяването на земята, на капиталите, на властта, на обучението, на почестите от неколцина или пък от една аристокрация. Щом като масово хора нямат стремеж за бунт срещу заграбването и монопола на една малка група, то те на практика са умрели и изчезването им е въпрос на време. Появява се скоро чума, за да изчисти този безполезен рояк от хора без свобода. Разбойнишки орди се втурват на изток и на запад, превръщайки огромните градове в пущинак. Така са загинали Асирия и Египет, изчезнала е Персия и когато цялата Римска империя е принадлежала на неколцина големи собственици, варварите скоро са заменили нямашите нищо поданици на империята.

Няма явление без двустранен характер, едновременно към смъртта и към възобновяването, тоест да е породено от еволюциите на упадъка и на прогреса. Така падението на Римската империя в своята обширна същност съставлява цял сбор от революции, съответстващи на ред еволюции, от които едни са били злощастни, а други щастливи. Несъмнено, унищожаването на чудовищната машина, потискала света, е било голямо облекчение за поробените; в много отношения това също е щастливо събитие, нахлуването на северните народи в цивилизования свят. Множество поробени са намирали в бурята малко свобода за сметка на своите господари, но науката и промишлеността погиват или временно изчезват, паметниците се разрушават, библиотеките се изгарят. Изглежда, че веригите се разкъсват. Хората се отказват от наследството на съзнанието. Деспотизмът е последван от по-лош деспотизъм, от мъртвата религия израстват издънките на една нова, по-авторитарна религия, по-жестока, по-фанатична, и в течение на хиляда години, нощ на невежество и глупост, разпространявана от поповете, покрива земята.

По подобен начин, исторически движения се явяват под два образа, според хилядите елементи, които ги съставят и чиито

многобройни последствия се проявяват в политически и обществени преобразувания. Така всяко явление се разглежда най-разнообразно, според дълбочината на разбиране или на предразсъдъците на разглеждащия го историк. За образец да посочим един познат пример: силният разцвет на френската литература през XVII век са отдавали на гения на Луи XIV. Говорили са с възторг: „*Външният вид на Луи създаде Корней*”. Истина е, че един век след това, никой не се осмелява да каже, че Дидеровци, Волтеровци, Русовци дължат гения и славата си на погледа на Луи XV. Въпреки това, неотдавна не видяхме ли как англичаните възхваляваха своята кралица, като и приписваха всичките сполуки и целия прогрес, станал по време на нейното царуване, като че ли тази огромна еволюция е резултат от конкретните заслуги на владетеля? Когато тази посредствена личност само си стоеше на престола през шейсетте дълги години, бидейки задължена от самата конституция да не участва в тези събития. Милиони хора се притискаха в улиците и по прозорците, за да я гледат и искаха непременно да видят в нейното лице гения на английското благополучие. Това може би се изискваше от публичното лицемерие, защото официалното възхваляване на кралицата позволяваше и на нацията да се възхищава от себе си. Обаче гласовете на поданиците липсваха в този концерт: ирландските фермери вдигаха черното знаме, а в индийските градове тълпите нападаха дворците и казармите.

Но има случаи, когато възхваляването на властта изглежда по-малко абсурдно и дори на пръв поглед почти оправдано. Възможно е един добър цар – Марк Аврелий, например – един талантлив министър, един добродушен чиновник – с една дума, един доброжелателен деспот, да използва властта си в полза на една или друга класа от народа, да предприеме мерки, полезни за всички, да премахне някой зловреден закон, да заеме страната на потиснатите като отмъщение срещу силните потисници. Но това са само щастливи случайности, които пак по силата на самите обстоятелства стават по изключение, защото големците имат повече възможности от всеки друг, за да злоупотребяват с положението си, заобиколени от интересии, които винаги им показват нещата в лъжлива светлина. Даже да се разхождаха дегизирани през нощта сред народа, като Харун ал-Рашид, пак е невъзможно да узнаят цялата истина и въпреки

доброто им желание, техните действия да отиват към грешки, изменени още от началото под влиянието на обкръжението им, на прищевките, колебанията и заблужденията.

Има случаи, когато някои дела на началниците, кралете или законодателите са откровено добри или поне чисти от всякакви примеси, обаче в тези случаи обществото и исканията отдолу са принуждавали управниците към действие. Тогава инициативата на господарите е само привидна. Те отстъпват под един натиск, който би могъл да бъде фатален и който този път е бил полезен, защото вълненията на тълпата могат да бъдат както прогресивни, така и регресивни, дори когато обществото се намира в общ подем. Съвременната история на Европа, особено на Англия, ни дава хиляди примери на справедливи мерки, произлезли не от доброто желание на законодателите, а наложени им от безименната тълпа: приемащият един закон, заслужаващ погледа на историята, е само подписващ решението, взето от народа, неговия истински господар. Когато митото върху храните е било унищожено в английската камара, големите земевладелци, които са гласували този съсипващ самите тях закон, с мъка са се подчинили да го признаят за справедлив. От друга страна, когато във Франция Наполеон III, тайно съветван от Ричард Кобден, установява няколко правила за свободата на търговията, не е поддържан нито от министрите, нито от камарата, нито от народа, и издадените му закони е нямало как да траят дълго. Неговите наследници, уверени в неподвижността на народа, при първия удобен случай възстановяват покровителствената система в полза на богатите индустриалци и едрите собственици.

Контактът между различните цивилизации създава сложни ситуации, в които лесно може да се поддадем на илюзията и да се припише на „силната власт“ чест, причините за която са съвсем други. Така много говорят за това, че Британските власти са забранили жертвеното изгаряне на вдовиците върху кладата на умрелия им съпруг, когато с право би трябвало да се учудят, че правителството толкова години по едни или други причини отказва да издаде тази забрана, въпреки гласовете на най-доблестните хора, както от Европа, така и от самата Индия; с изумление се питаме, защо правителството става съучастник на една подла сган джелати, неотменяйки

брахманските правила, почиващи само върху един текст от Ведите, който несъмнено е фалшифициран. Наистина дори и късно, унищожаването на този ужасен обичай е едно добро дело, но колко жестокости трябва да се припишат на тая същата власт „покровителка”, като угнетяващите данъци, като мизерията, глада и трупове, заливащи земята.

Всяко събитие, всеки исторически период, характеризиращи се с двойно лице, не може да се разглеждат като единно цяло. Самият пример на Ренесанса, прекратил средновековния мрак, ни показва, как две революции могат да се извършат едновременно, като едната води до упадък, а другата до прогрес. Епохата на Ренесанса, обърнала се към древните паметници, която прави книгите и ученията си разбираеми, която измъква науката от суеверните формули и подтиква наново хората по пътя на безпристрастните изследвания, има за последствие също и окончателното унищожение на самобитното изкуство, което чудесно се е развило в периода на свободните комуни и градове. Това става внезапно, както преливане на река, унищожавайки посеите на крайбрежните селения: всичко трябва да се захване отново и колко пъти баналното подражание на древното е замърсявало произведения, имащи поне заслугата, че са оригинални!

Възраждането на науките и изкуствата са паралелно съпроводени с разцепление в религията, добило името „Реформация”. Дълго време е естествено да се гледа на тази революция като на една от щастливите кризи на човечеството, обобщена с добиване правото на лична инициатива, с освобождаването на умовете, които поповете държали в робско невежество. Вярвало се е, че отсега нататък хората ще бъдат господари на самите себе си, равни един на друг чрез независимостта на мисълта. Но сега се знае, че Реформацията също така е и изграждането на други властващи църкви, наравно с църквата, която дотогава държи монопола на интелектуалното поробване. Реформацията предава богатствата в ръцете на новата власт и от всяка страна изникват ордени, йезуитски и анти-йезуитски, за да експлоатират народа по нови начини. Лутер и Калвин са се държали така ужасно и нетърпимо спрямо несподелящите техните възгледи, както св. Доминик и Инокентий III. Като Инквизицията те шпионират, затварят, разчекват с четири коня, изгарят; и тяхното учение слага

начало на подчинението на царете и на тълкуванията на „*божието слово*”.

Несъмнено, съществува разлика между протестанти и католици (говоря за искрените такива, а не по семейно наследство). Последните са наивни и лековерни, никакво чудо не ги удивява; първите разследват тайнствата и държат толкова по-силно на тези, които смятат, че са проверили: те гледат на религията като на лично дело, като на творение на собствената си мисъл. Престанал да вярва, католикът престава да бъде и християнин, докато обикновения протестант-рационалист само влиза в нова секта, когато промени разбиранията си на „*божието слово*”, той остава Христов ученик, непоклатим мистик, вярващ в илюзиите на молитвите си. Народите, както и личностите, са различни по религията, която изповядват и която е проникнала повече или по-малко в нравствената им същност. Протестантите навярно имат повече инициатива и систематичност в поведението си, но когато се прилагат за зло, те стават неумолимо жестоки. Да си припомним това религиозно усърдие, с което северноамериканците са поддържали робството на африканците като „*божествена институция*”!

Друго комплексно движение е Великата еволюционна епоха, чиито кървави кризи са Американската и Френската революции. – О, там поне, изглежда, че промяната е станала в полза на народа и тези велики исторически дати трябва да бъдат смятани като освещаване възраждането на човечеството! Депутатите искат историята да започне от първия ден на тяхната конституция, сякаш предишните векове не са съществували и хомо-политикусът наистина да датира от прокламирането на своите права. Разбира се, този период е бил велика епоха в живота на народите, огромна надежда обхваща света, свободната мисъл се издига както никога дотогава, науките се възобновяват, духът на откритията нараства безкрайно по целия свят и никога не е имало толкова много хора, които с готовност да жертват живота си, трансформирани от един нов идеал. Но сега виждаме, че тази революция не е била на всички, а на едни срещу други. Правата на човека остават само на хартия: те остават само привидни, докато в същото време се провъзгласява гарантирането на частната собственост. Нова класа от жадни хищници се втурва да трупа

богатства, буржоазията измества овехтялата класа на старото дворянство, която вече е скептично и песимистично настроена, и новодошлите се залавят с плам и знания, които предишните управници не познават, да експлоатират тълпата на нямащите. Вече всички злодеяния се вършат в името на свободата, равенството и братството. За да освободи света, Наполеон води един милион убийци; за благото на своите мили отечества капиталистите натрупват огромни притежания, изграждат големи фабрики, установяват мощни монополи, които възстановяват под нова форма старото робство.

Така революциите биват винаги с двойно лице: може да се каже, че историята слага на всяко нещо лице и опако, и тези, които не искат да се задоволяват само с думи, трябва внимателно и критично да изучат хората, твърдящи, че са предани на нашето дело. Не е достатъчно да се вика *Революция, Революция!*, за да тръгнем след тези, които знаят, как да ни увлекат. Без съмнение е нормално, невежиат да следва инстинкта си: разяреният бик се хвърля върху червеното платнище и потиснатите хора винаги се втурват срещу първия, когото им посочат. Една революция е добра, когато се извършва срещу господар или срещу потиснически режим, но ако тя установява нов деспотизъм, човек трябва да се замисли, дали не е по-добре да се направи по друг начин. Дошло е време да се използват само съзнателните сили. Еволюционистите, достигнали вече до пълно съзнание за това, какво искат да осъществят в задаващата се революция, имат да свършат и други неща, освен само да надигнат недоволните и да ги подтикнат към сблъсъци без ясни цел и посока.

Може да се каже, че досега никоя революция не е била съвсем съзнателна и затова никоя не е успяла напълно. Всички тези велики движения без изключение са били почти изцяло несъзнателни действия на тълпите от хора, които биват увличани, и всички, повече или по-малко дирижирани, донесли успех единствено за хитрите водачи. Една класа извършва Реформацията и взема облагите; една класа извършва Френската революция и присвоява ползите, систематически избивайки нещастниците, помогнали ѝ за постигане на победата. А и в наше време, „четвъртото съсловие”, което забравя селяните, затворниците, скитниците, безработните и всички

отхвърлени хора, няма ли опасност да се прояви като една отделна класа и да работи не за човечеството, а за своите лични интереси?

Така всяка революция има своя утрешен ден. Днес се подтиква народа към борба, утре ще се призовава към благоразумие; днес се уверява, че въстанието е на-свещеният дълг, утре ще се проповядва, че „*кралят е най-добрата република*”, или че най-висшата преданост е „*да се прекарат три гладни месеца за общественото добро*”, или пък още, че никое оръжие не може да замести избирателната бюлетина. От революция в революция, ходът на историята прилича на течението на река, спирано от прегради, поставяни на отделни разстояния. Всяко правителство и всяка партия победителка се опитват на свой ред да преградят течението, за да се възползват надлъж и шир от него в своите ливади и за своите мелници. Реакционерите се надяват да става винаги така, народното стадо да допуска да бъде изтиквано от своя си път, да бъде изигравано или от изкусните войници, или от красноречивите адвокати.

Този вечен кръговрат, който ни посочва в миналото поредица от частично абортирани революции, безкрайната работа на поколенията, подобно на вълните непрестанно удрящи скалата, която ги разбива, тая ирония на съдбата, която показва робите разбиващи веригите си, за да се оставят да ги оковат отново – всичко това е причина за една голяма морална беда, така и сред нашите другари виждаме такива, които изгубили надежда и уморени преди битката, скръстват ръце и се оставят на съдбата, изоставяйки своите братя. Това е, защото те не разбират или разбират наполовина: те още не виждат ясно пътя, който трябва да се извърви, или се надяват, че ще бъдат пренесени от съдбата като кораб, чиито платна се надуват от попътния вятър. Те се опитват да сполучат не чрез познаване на природните и исторически закони, не чрез упоритата си воля, а чрез случайност или чрез неясните си желания, подобно на мистиците, които вървейки по земята, си въобразяват, че са водени от ярка звезда в небето.

Писателите, които изпитват удоволствие от чувството си на превъзходство пред другите, презрително обръщайки гръб на хорските вълнения, обричат човечеството да се върти все така в тоя омагьосан кръг. Според тях тълпата, вечно неспособна да разсъждава,

неизбежно се поддава на демагозите, които, преследващи своя интерес, ще направляват масите от напредък към реакция и обратно. Наистина, от масата сплотени и тясно свързани един с друг индивиди, лесно може да се създаде една обща душа, изцяло подчинена на една страст, изразяваща едни и същи викове на възторг или едни и същи крясъци, образуващи едно същество от хиляди гласове на безумна любов или омраза. В няколко дни, в няколко часа, водовъртежът на събитията увлича същата тълпа в най-противоположни проявления – на възторг или на проклетие. Тези от нас, които се биха за Комуната*, знаят тези страшни приливи и отливи на човешката вълна. При отиване на фронтвата линия ни съпровождаха с трогателни поздравии, жените нежно махаха с кърпички и сълзи от възхищение блестяха в очите на тези, които ни приветстваха. Но как посрещнаха героите от вчерашния ден, които, избегнали касапницата, се връщаха като пленници между два реда войници! В много квартали населението се състоеше от същите тези лица. Но какъв ярък контраст в чувствата и държанието им! Какъв хор от викове и проклетия! Каква свирепост имаше в омразните им думи! „Смърт! Смърт! На разстрел! На Гилотината!”

Винаги има тълпи и тълпи и според получените импулси, колективното съзнание, състоящо се от хиляди индивидуални съзнания, признава, ясно или не, по характера на емоцията си, дали извършената работа е наистина добра. Обаче е вярно, че броят на хората, които запазват своята индивидуалност и личните си убеждения, както и поведението си чисто, се увеличава пропорционално с човешкия прогрес. Понякога тези хора, чиито мисли съвпадат или поне се приближават едни до други, са прекалено многобройни, за да формират обща асамблея с еднакви речи и стремления; без съмнение вродените инстинкти и безразсъдните привички могат пак да се намесят, но това е само временно и личното достойнство взема връх. Тези събрания, съставени от взаимно уважаващи се хора, са съвсем различни от ревящите тълпи, които са се принизили до животинското. По численост приличат на тълпа, но по

---

* Парижката Комуна е революционното самоуправление на Париж през 1871 г., продължило 72 дни, когато властта на държавата е отхвърлена, а животът е организиран на анархистки принципи

държание те са група индивиди, запазили добрите си лични убеждения, докато съставят в едно цяло по-висше същество съзнателните си стремежи, прилагани чрез делата му. Често сравняват тълпата с войските, където според обстоятелствата, или всички се увличат от безумен героизъм, или се разпръсват от панически страх, но в историята не липсват примери на битки, в които решителни и убедени хора се бият докрай с пълно съзнание и искреност в стремежите си.

Разбира се, вълненията на тълпите продължават да се случват, но до каква степен – това ни показват събитията. За да се удостовери прогреса, трябва да се узнае колко процента на хората, които разсъждават и действат пряко, без значение дали ги възхваляват или освиркват, се е увеличил в хода на историята. Подобна статистика е толкова невъзможна, защото дори и сред новаторите има хора, които само говорят и се отдават на обучение на младите другари с подобна мисъл. От друга страна многобройни са тези, които от суета се стараят да изглеждат непоклатими като скала през течение на векове, но които все пак загубват почва под краката си и непреднамерено изменят мисленето и речта си. Кой човек днес, при искрен разговор, не е принуден да се признае повече или по-малко за социалист? Само затова, че той се старее да си даде сметка за доводите на противника, той е принуден да ги разбира, да ги споделя до известна степен и да ги въведе в общото схващане за обществото, което отговаря на неговия идеал за съвършенство. Самата логика изисква да се вместят чуждите идеи в своите.

В нас, революционерите, трябва да се осъществи подобно явление; ние също трябва да успеем да разберем всички идеи на нашите противници в тяхната цялост и искреност. Ние трябва да ги направим наши, но за да дадем истинския им смисъл. Всички аргументи на нашите опоненти, сочещи назад към остарели теории, заемат, естествено, истинското си място в миналото, а не в бъдещето. Те принадлежат към философията на историята.

ГЛАВА ТРЕТА

ИНСТИНКТИВНИ РЕВОЛЮЦИИ

Инстинктивни революции. Тълпите. Революциите на мисълта следват инстинктивните революции. Дворцови революции. Партийни заговори. Контраст между интелектуалния елит и аристокрацията. Политиците.

Периодът на чисто инстинктивните движения вече е отминал: революциите не стават вече случайно, защото еволюциите са все по-съзнателни и разумни. Животното или детето винаги вика, когато го ударят и отговаря с движение или удар. Мимозата също свива листата си при всяко външно дразнене, но тези инстинктивни движения са далеч от последователната и упорита борба срещу дразнителя. Хората преди са мислили, че събитията следват едно друго без установен ред, но започват да виждат връзката помежду им, да изучават неумолимата им последователност и да разбират, че те също трябва да се придържат към даден начин на действие, за да сполучат. Социалната наука, която показва причините за робството, и като противовес - средствата за освобождение, постепенно излиза от хаоса на противоречивите мнения.

Първият факт, подчертан от тази наука, е, че никаква революция не може да се направи без предварителна еволюция. Наистина, древната история ни разказва милиони пъти за така наречените „дворцови революции”, при които един цар се замества с друг, един министър или една любовница се заменят с друг съветник или нова любовница. Но такива промени нямат никакво обществено значение и отнасяйки се на практика само към отделни личности, могат да се извършат без народната маса да е била поне загрижена за събитието и последиците му: достатъчно е да се намери един наемен убиец с добре наострен кинжал и тронът има нов владетел. Несъмнено, кралската прищявка би могла да доведе царството или тълпата от поданици до неочаквани авантюри, но народът, привикнал

на покорство и послушание, трябва само да се съобразява с висшите желания: той и не се опитва да изрази собствено мнение по работи, които му изглеждат несравнено по-горе от ограничената му компетентност. По същия начин в страната, където две враждебни династии си оспорват правата със своите аристократични и буржоазни поддръжници, видими революции могат да възникнат вследствие на едно убийство. Такъв заговор на убийци, благоприятван от успеха, променя владетеля и изменя състава на правителството, но какво значение има това за потиснатия народ? И накрая, в държава, където основата на властта е до известна степен разширена от наличието на класи, оспорващи си господството над безправната тълпа, която е предварително обречена на пълно подчинение пред победителката в тази страна, пак е възможно да възникнат улични боеве, издигане на барикади и провъзгласяване на временно правителство в общинския дом или кметство.

Но нови опити в тази насока не биха сполучили в нашите преобърнати на казарми градове, затова и последните „революции“ от подобен род завършиха само с временен успех. Така през 1848 г. Франция не последва тези, които провъзгласиха Републиката, без да знаят какво се има предвид под тази дума, а се възползва от първия случай, за да се върнат обратно назад. Селската маса, която не бе взета под внимание, - но която също изрази своята мисъл, тъмно, неясно и непринудено - заяви по доста ясен начин, че нейната еволюция не беше завършена, тя не искаше преждевременна революция; едва бяха минали три месеца от преврата, а избирателната маса възстанови стария ред, към който бе привикнала нейната робска душа; така товарното животно дава болния си от носене гръб, за да го натоварят отново. По същия начин „революцията“ на Комуна, тъй възхитително оправдана и станала неизбежна поради обстоятелствата, очевидно не можеше да възтържествува, защото бе извършена само от половината Париж и имаше поддръжка само от индустриалните градове във Франция: отливът я удави в потоп от кръв.

Вече не е достатъчно да се повтаря старата пословица „*Глас народен, глас божий*“ и да се отправят войнствени викове, развявайки знамената. Достойнството на гражданина може да изисква от него при един или друг случай да издига барикади и да защитава земята, града

и свободата си, но нека той не си въобразява да решава всеки един проблем чрез късмета на куршумите. Промяната трябва да се случи в умовете и сърцата, преди да се впрегнат мускулите и да се прояви в историческо събитие. Винаги това, което е вярно за прогресивните революции, е в сила и за регресивните, или контра-революциите. Наистина, една партия, която е завзела властта, една класа, която разполага със службите, с почестите, с парите, с обществената сила, може да направи една твърде голяма беля и да спомогне до известна степен за упадъка на тия, на които е взела управлението. Обаче тя ще използва победата си само в граници, определени от общественото мнение, дори ще се случи да не рискува с прилагането на закони, гласувани и обявени от събранията по нейно желание. Влиянието на средата, морална и интелектуална, постоянно действа върху обществото като цяло, както към устремените към властта хора, така и върху послушните тълпи от самоволни роби, и по силата на това влияние, колебанията, които се създават от двете страни на оста, никога няма да се отклонят значително.

Обаче, съвременната история ни учи, че самата тази ос се мести непрестанно под действието на хиляди частични изменения, станали в мисълта на хората. Трябва да се обърнем към самата личност, тоест към тази първоначална клетка в обществото, за да намерим причините на общото преобразуване с хилядите му алтернативи, според времената и местата. Ако от една страна виждаме отделния човек под влиянието на цялото общество с неговия традиционен морал, религия, политика, от друга страна присъстваме на спектакъл, където свободният индивид, дори и ограничен в пространството и в продължителността на живота си, все пак успява да остави своя личен отпечатък върху заобикалящия го свят, да го измени по определен начин, с откриването на един закон, с извършването на едно дело, с прилагането на един способ, понякога дори с една реч, която светът никога няма да забрави. В историята е лесно да се открият следите на хиляди герои, за които се знае, че лично са участвали в общата работа на цивилизацията.

По-голямата част от човечеството се състои от индивиди, които са се оставили да живеят без усилие, подобно на растенията, и които не се стремят да въздействат, било за добро, било за зло, върху

средата, в която те потъват като капка в океана. Тук, без да се преувеличава същинското значение на човека, съзнателно отнасящ се към своите постъпки и решен да употреби своите сили за идеала си, може да се каже, че той представлява цял един свят, в сравнение с хиляди други, които живеят в апатията на едно полуопиянение или в пълна заспалост на мисълта, и които ходят, без никакво вътрешно възмущение в редиците на армията или в шествията на поклонници. В даден момент волята на един човек може да се изправи срещу стихийното движение на цял народ. Някои героични смъртни случаи са сред най-важните събития в човешката история, но колко по-важна е ролята на личностите, които са посветили живота си в служба на общото благо!

Тук трябва внимателно да направим разграничение, защото може да се получи недоразумение, и когато говорим за „най-добрите“, лесно можем да се объркаме с думата „аристокрация“, взета в общоприетия ѝ смисъл. Много писатели и оратори, особено тези, които принадлежат към класата на властимащите, често говорят за необходимостта да се призове за управлението на обществото една „елитна група“, която сравняват с мозъка в човешкия организъм. Но коя е тази „елитна група“, вечно силна и интелигентна, която трябва да държи в ръцете си управлението на народа? Излишно е да казвам, че всички онези, които управляват и контролират, царе, князе, министри и депутати, самодоволно оглеждайки се, отговарят твърде наивно: „Ние сме избраните, ние сме мозъчното вещество на великото политическо тяло“. Какъв горчив присмех в тази безочлива претенция на официалната аристокрация, въобразявайки си, че представлява действителната аристокрация на мисълта, на инициативата, на умствената и морална еволюция! Това по-скоро е обратното на истината или на по-голямата част от истината: много пъти аристокрацията заслужава името какистокрация*, с което Леополд де Ранке си служи в историята. Какво да се каже, например, за онази аристокрация на проститутки и проститутки, които се натискаха в приютите на Луи XV, представляващи цвета и каймака на френското дворянство, които неотдавна се проявиха при пожара на един пазар,

---

* Какистокрация – управление на най-лошите

където мъжете, докато се спасявали, си пробили път с удари на бастуни и ритници по лицата и коремите на жените?

Несъмнено богатите имат повече възможности да учат и да се образуват, но те също могат и повече да се извратят и корумпират. Едно лъскаво лице, каквото е винаги управникът – бил той император или началник на канцелария – винаги е изложено на измама и следователно никога не може да знае нещата в истинската им същност. То най-вероятно има твърде лесен живот, за да не се научи да се бори и егоистично очаква всичко от другите. То също е заплашено да изпадне в леко или дори грубо пиянство и разврат, тъй като пороците се въртят около него като глутница чакали покрай плячка. И колкото повече деградира, то се въздига в собствените си очи чрез ласките на интересните: станал скот, той може да се мисли бог; в калта, той се мисли на върха.

И кои от тях се стремят към властта, за да заменят избраници по рождение или богатство от един нов елит, уж на интелигентност? Какви са тези политикани, хитри ласкатели, вече не на царете, а на тълпата? Един от противниците на социализма, защитник на тъй наречените „добри принципи“, Лероа Больо, ни говори за тази нова аристокрация с думи, които, ако бяха изречени от анархист, щяха да са твърде резки и несправедливи: *„Съвременните политици от всички страни“* - казва той, *„от градските общински съветници до министрите, представляват, като цяло, само с малки изключения, една от най-долните и ограничени класи подмазвачи и куртизанти, които човечеството някога е познавало. Тяхната единствена цел е ниската лъст да развият всички предразсъдъци у масата, повечето от които и те самите споделят, никога не посвещавайки дори и миг за размисъл и наблюдение“*.

Впрочем, най-доброто доказателство, че двете „аристокрации“, тази, която държи или се стреми към властта, и другата, съставена от „най-добрите“, не могат да бъдат смесвани, ни го показва историята в кървави страници. Разглеждани в цялост, човешките летописи могат да се определят като разказ за вечната и непрестанна борба между тези, които, станали господари на положението, се ползват с власт, добита от поколения, и тези, които се раждат пълни с ентузиазъм и стремеж за творчески изяви. Тези две групи от „най-добрите“ са в

непрестанна война и историческа мисия на първите се явява преследването, поробването и избиването на вторите. Тези официални „най-добри“ са самите богове, които са приковали Прометей към скалата в Кавказ, и от времето на тази баснословна епоха „най-добрите“, т.е. царете, папите и всички владетели винаги са затваряли в тъмниците, измъчвали и горили новите хора и са проклинали произведенията им. Палачи винаги е имало на служба при тия „добри“ избраници от човешкия род.

Има и учени, които защитават делата им. Отделно от анонимната тълпа, която е неспособна да мисли и се придържа към привичките си, се на намират учени и талантиливи хора, които стават теоретици на абсолютния консерватизъм – да не кажем и реакция – и които се стремят да възпират обществото, да го фиксират, така да се каже, като че ли е възможно да се задържи със сила това, което се намира във вечно движение като плаващите в космоса небесни тела. Тези противници на прогреса, ненавиждащи всичко ново, гледат на всеки новатор, тоест на всеки човек с мисъл и идеал, като на луд. Тяхната любов към неподвижността на обществото, ги кара да признават за политически престъпници тези, които критикуват съществуващото и се стремят към неизвестното. А при това те признават, че щом новата идея е надделяла в съзнанието на повечето хора, трябва да и се подчинят, за да не се явяват като революционери, излизайки срещу общественото мнение. Но при отказа им от тая неминуема революция, те искат да се постъпва с привържениците ѝ като с престъпници и днес да се наказва за постъпки, които утре ще се смятат задължителни за всеки истински честен човек: те биха заставили Сократ да изпие отровата, биха качили Ян Хус на кладата, а още повече биха гилотинирали Бабьоф, който и за днешното време се явява пак новатор. Те ни обричат на всички ужаси, не защото може да грешим, а защото сме прави и то прекалено рано. Ние живеем в един век на инженери и войници, за които всичко трябва да се мери ред поред като по конец. „Подравняване“ – Това е мотото на тия бедни души, които разбират красотата само в симетрията и живота - в мъртвата неподвижност.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ПРЕГЛЕД НА СЪВРЕМЕННОТО СОЦИАЛНО ПОЛОЖЕНИЕ

Преглед на съвременното социално положение. Всемогъществото на Капитала. Видими трансформации на институциите и тяхната фатална регресия. Държава, Църква, съдебна система, армия, бюрокрация. Корпоративният дух. Патриотизъм, ред, обществен мир.

„Освобождението на работниците ще бъде дело на самите работници”, казва декларацията на принципите на Интернационалът. Това фраза е вярна в нейния най-широк смисъл. Ако е истина твърдението, че „пророците” винаги са били творци на щастието на хората, то не по-малко доказано и установено е, че целият човешки напредък досега се дължи именно на собствената инициатива на въстаналите или на вече свободните граждани. Следователно, нека добре да се разбере, нашето освобождение зависи от нас самите, които се чувстваме угнетени по някакъв начин и които оставаме солидарни с всички онеправдани и страдащи хора по целия свят. Но трябва да знаем как да се борим. Вече не е достатъчно яростно да се хвърляме в боя като Кимврите и Тевтоните, да режем под своя щит или през някой рог на див бик. Дошло е време да се изчисляват превратностите на борбата, научно да се подготвя победата, която ще ни донесе социалния мир. Първото условие за триумф е да се освободим от нашето невежество: трябва да знаем всички предразсъдъци, които да се унищожат, всички враждебни елементи, които ще трябва да се отстранят, всички препятствия, които ще трябва да се преминат, и от друга страна, да не се пренебрегват ресурсите, с които може да се ползваме, никой от съюзниците, които ни дава историческата еволюция.

Ние искаме да знаем. Не приемаме науката да е привилегия, както и хора, качнали на някоя планина като Моисей, на някой трон като стоика Марк-Аврелий, на Олимп или върху някой Парнас от книга, или просто на един академичен стол, да ни диктуват закони, като ни приписват едно знание по-висше от вечните закони. Вярно е, че сред хората, проповядващи по високите места, има такива, които могат правилно да превеждат китайски, да четат църковните документи от времената на меровингите, или да правят дисекция на храносмилателната система на дървениците, но ние имаме приятели, които умеят не по-зле да правят същото, но не претендират с това за правото да ни командват. Освен това, възхищението, което изпитваме към тези велики човеци, не ни пречи да обсъждаме свободно словата, които те благоволяват да ни пратят от своя емпирей. Ние не приемаме никоя провъзгласена истина: за да я приемем, първо я изучаваме и обсъждаме и се научаваме да отхвърлим погрешната, дори и тя да има хиляди печати и патенти. В действителност, колко често невежият народ е трябвало да разбере, че неговите учени възпитатели не са го научили на нищо друго, освен да ходи мирно и радостно към кланицата, както онзи бик от тържествата, увенчан със златисти хартиени гирлянди!

Професори, пълни с дипломи, самодоволно твърдят за предимствата на едно правителство, съставено се от цветущи персони като тях самите. Философите Платон, Хегел, Август Комте са диктували гордо посоката в света. Книжовници, писатели като Оноре дьо Балзак и Гюстав Флобер, споменавайки само мъртвите, също са настоявали в полза на гениалните хора, тоест в полза на тях самите, да имат ръководна политическа роля в обществото. Изразът „*Управление на Мандарини*” бива ярко произнасян. Нека съдбата ни пази от подобни господари, обичащи само себе и изпълнени с презрение към всички други хора от „*покварените маси*” или „*мръсната буржоазия*”. Вън от тяхната слава нищо няма смисъл, с изключение на техните близки, не съществува друго, освен външности, чезнещи сенки. При това, техните книги, колкото и сладкодумни да са, ни показват в тези гении твърде посредствени пороци: никой от тях не е имал едно по-широко разбиране за бъдещето, отколкото малкия пролетарий и тяхната школа изобщо не би ни научила как да водим

добра борба. В това отношение повече за нея биха ни научили най-неизвестните, които се борят и страдат за правдата.

Нашето начално знание, нашите малки наченки на исторически познания ни казват, че днешното положение съдържа безкрайно много страдание, което би могло да се избегне. Продължителните и подновяваните бедни, които създава днешния социален режим, значително надминават всички онези, които причиняват непредвидените революции на природата, наводненията, циклоните, земетресенията, изригванията на пепел и лава. Трябва да се разбере един проблем - как крайните оптимисти, тези, които на всяка цена искат всичко да работи съвършено в най-добрия от възможните светове, може да си затварят очите пред ужасното положение на толкова милиони и милиони хора, наши братя и сестри. Различните икономически или политически, административни или военни бедствия, които върлуват в „цивилизваните“ общества – без да говорим за дивите народи, - имат безброй жертви, а по-заможните щастливци, които са спасени или само леко засегнати от нещастieto, действат така, че все едно не виждат тези ужаси; подреждат си живота, така че да го прекарат възможно най-спокойно, сякаш всички тези злощастия не са осезаеми реалности!

Не е ли вярно, че милиони хора в Европа, носещи войнишки одежди, в продължение на години, трябва да престанат да мислят на висок глас, да приемат и привикнат с робството, да подчинят цялата си воля на тази на своите началници, да се научат да стрелят по майка си и баща си, ако някой глупав деспот изиска това? Не е ли истина, че милиони други хора, повече или по-малко чиновници, също са робни, длъжни да се преклонят пред едни, да се изправят пред други и да водят един условен живот, чиято цел почти изцяло не допринася за прогреса? Не е ли също истина, че всяка година милиони нарушители на закона, преследвани, бедни, скитници, безработни, са заключени в клетки, подложени на всякакви изтезания и изолация? И в резултат на тези хубави политически и социални институции, не е ли вярно, че хората още се мразят едни други като народ към народ, каста към каста? Не живее ли обществото в един такъв безпорядък, защото, въпреки добрата воля и предаността на болшинството благоразумни човечеци, бедният, който страда от глад, рискува да умре на улицата, а

чужденецът може да се озове сам, без нито един приятел, в някой голям град, където хората, така наречените „*братя*”, се роят с десетки хиляди? Не „*върху един вулкан*”, а в самия вулкан, живеем, в един тъмен ад и ако нямахме надеждата за нещо по-светло и несломимата воля да работим за едно по-добро бъдеще, какво друго би ни останало да правим, освен да се оставим да умрем, както съветват, но нямат кураж да го направят, толкова нещастници, и както го правят все повече всяка година легиони от отчаяни?

Така първият елемент на еволюционното знание се разкрива пред нас: социалното положение ни се показва с всичките си лоши страни. „*Познаване на страданието!*” Такова е първоначалното предписание на будисткия закон. Ние познаваме страданието! Но „*как да се избегне то?*”, това е следващият стадий на познанието според Буда. Ние също започваме да го разбираме чрез изучаване на миналото. Колкото и далеч да се потапяхме в изследване на епохите, колкото и набързо да изучавахме обществата и народите около нас, цивилизовани или диви, изтънчени или първобитни, историята ни казва, че всяко подчинение е една абдикация, че всяко робство е една преждевременна смърт; тя ни казва също, че всеки прогрес се извършва пропорционално на индивидуалната свобода, равенството и съгласието на гражданите; че всеки век на открития е бил един век, през който религиозната и политическа власт са били отслабени от съперничества, и където човешката инициатива е намерила пролука, през която да се провре като сноп трева, растящ между камъните на някой разбит дворец. Великите епохи на мисълта и изкуството, които следват през дълги интервали от време, Атинската епоха, тази на Ренесанса и на съвременността, вземат винаги своя първоначален скок във времена на постоянно подновявани борби и продължителна „анархия”, представляващи поне за енергичните хора една възможност да се борят за свобода.

Колкото и малко да сме напреднали в нашето познаване на историята, има един факт, който господства в съвременната епоха и оформя характера на нашето време – всемогъществото на парите. Няма селянин, колкото и прост, потулен някъде в далечно село, да не знае името на някой богат големец, който да командва царете и князете; няма такъв, който да не разбира същото под формата на

някай бог, който диктува волята си на целия свят. И наистина, наивният селянин едва ли би сбъркал. Не видяхме ли наскоро еврейски и християнски банкери деликатно да си правят кефа като дърпат юздите на шестте велики сили, да разиграват посланици и царе, да внасят в европейските съдилища нотки, съчинени от техните собствени кантори? Скрити в дъното на своите ложи, те поръчват да им се изиграе една комедия, чиито актьори бяха самите хора и която приятно се оживяваше от бомбардировки и сражения: кървав пир. Сега те имат удоволствието да държат своите офиси в кабинетите на министрите, в тайните зали на царете, и да направляват по свое усмотрение държавните политики за нуждите на собствената си търговия. Чрез новото публично право, те все едно са наемодатели на Гърция, Турция, Персия, а и Китай също е абонат за техните заеми, и се приготвят да превземат всички други държави, малки и големи. „Принцове не са и царе не желаят да бъдат”, но те държат в ръка символичната валута, пред която се прекланя целият свят.

Друг очевиден исторически факт е длъжен да информира всички учащи се. Този факт, който е причина за толкова много разочарования у хората, чиято добра воля надделява над разума, е, че всички човешки институции, всички социални организми, които искат да се запазят такива, каквито са, без промяна, трябва, по силата на тяхната собствена неподвижност, да създават калени и заклетни консерватори, паразити, експлоататори от всякакво естество и да станат огнище на реакция във всяко общество. Това са много стари институции и за да разберем произхода им, трябва да се върнем към древността или дори във времената на митовете и легендите, защото дори и да се твърди, че произходът им е от някоя народна революция, те не са по-малко предназначени, в зависимост от степента им на закостенялост, да мумифицират идеите, да парализират волите, да унищожават свободите и инициативите: достатъчно е това, че те продължават да съществуват.

Противоречието често е сред най-шокиращите обстоятелства между революционерите, които са видели раждането на институцията и как тя функционира изцяло противоположно на идеала, който са имали нейните наивни основатели. При нейното раждане се е викало: „Свобода! Свобода!” и химнът „Война на тираните” е кънтял из

улиците, но „*тираните*” влизат на мястото си и това става от самото действие на рутината, на йерархията и на регресивния дух, които постепенно се пропиват във всяка институция. Колкото по-дълго се задържа тя, толкова по-страшна става, защото в крайна сметка тя разваля почвата върху която стои, замърсява атмосферата около себе си: грешките, които прави, извращенията на идеите и чувствата, които оправдава и препоръчва, добиват един такъв характер на античност, на свещеност дори, защото малцина смелчаци се решават да я атакуват. Авторитетът ѝ нараства с течение на всеки век и ако се случи накрая да умре, както всички неща, то е, защото се намира в растящо несъгласие с всички нови факти, възникващи около нея.

Да вземем за пример първата от всички институции, царската власт, която предшества дори религиозния култ, защото е съществувала, много преди човека, в голям брой животински групи. Тази илюзия за необходимостта от господар, каква власт само е имала върху съзнанията по всяко едно време! Колко са били хората във Франция, които не са си въобразявали, че са създадени, за да пълзят в краката на един цар, по времето, когато Ла Боези пише *“За Доброволното Робство”*, съчинение с толкова ясна логика и достойна простота? Аз още си спомням неприятната изненада, която прокламирането на „*Републиката*” през 1848-а създаде сред селяните в провинцията. „*И все пак трябва да има господар!*” повтаряха те със зловеща завист. Затова и скоро се разпоредиха по такъв начин, че да се създаде този господар, без който те не можеха да си представят как обществото би съществувало: очевидно техният политически свят трябва да съответства на техния собствен семеен свят, в който господства властта, силата и дори насилието. Толкова примери от различни метаморфози на властта бяха пред техните очи, а от друга страна наследствената сила на робството се отстранява толкова мъчно от кръвта, нервите, мозъка, защото, въпреки свършения факт, те никак не искаха да приемат тази революция на градовете, която не беше еволюирала в селските умове.

За щастие, царете сами са отговорни за унищожаването на своята антична божественост: те вече не се движат в непонятен за простосмъртните свят, но слезли от небосвода, те разкриват, въпреки желанието си, своите простотии, прищевки, пошлост и нелепост.

Биват наблюдавани през лупа от всички страни, биват снимани, чрез катодните лъчи, така че да се виждат дори и най-вътрешните части на телата им. Те престават да бъдат царе, за да станат просто хора, изложени на грубо заинтересованите ласкания на едни и на омразата, присмеха и отвращението на други. Така че, за да се възроди „монархическия принцип“, е нужно да се положат огромни усилия. Ето защо се създават образи на отговорни управници, царе-граждани, олицетворяващи с тяхното величие „Най-доброто от Републиките“ и въпреки че тези корекции са едни слаби творения, те все пак на някои места могат да повече от вековна продължителност – дотолкова остава верен фактът, че бавната еволюция на идеите трябва да доведе до частични революции, преди да бъде извършена пълната, логическата, революция! При своите хиляди трансформации, Държавата, била тя и най-народната, има не по-малко за свой първи принцип, за свое първично ядро, капризната власт на един господар и следователно намаляването или даже пълното изгубване на инициатива у поданика, понеже по една необходимост Държавата я представляват хора, а тези хора, по силата на властта, която притежават и по самото определение на думата „правителство“, от което те са част, имат по-малко противовес на страстите си, отколкото болшинството на управляваните.

Други институции, тези на религиозните култове, имат също толкова силна власт върху душите, защото голям брой историци със свободен дух са повярвали в пълната неспособност на хората да се освободят от тях. Действително, образът на Бог, който народното въображение си представя в небесните висини, не е от тези, които биха се катурнали лесно. Макар в логическия ред на човешкото развитие религиозната организация да е следвала политическото движение и свещениците да са дошли след шефовете – защото всеки образ предполага една първична реалност – върховната висота, на която е поставена тази илюзия, за да се направи от нея първична основа за всички земни власти, има един ясно изразен характер; човеците се обръщат към върховната и тайнствена сила, към „Непознаваемия Бог“, в едно състояние на трепет и страх, което унищожава всяка мисъл, всяко желание за критика, всяка лична преценка. Обожаването е единственото чувство, което свещениците са позволявали на своите верни поклонници.

За да се съвземе и да възвърне правото си на свободна мисъл, независимият човек – еретик или безбожник, - е трябвало да развие пълната си енергия, обединявайки всички сили на своето същество; и историята ни показва, какво му е коствало това през мрачните епохи на духовническото господство. Сега „*богохулството*” не е вече най-голямото престъпление, но антична халюцинация, предавана наследствено, плува все още в пространството пред очите на безбройните тълпи.

Тя живее все така, като едновременно се старее да се видоизменя всеки ден с цел да се нагажда към новите условия, към научните заключения, които тя при това има смелост открито да мрази и хули. Тези промени в облика и дегизирането ѝ само помагат на църквата, а и с нея - на всички религиозни институции, да поддържат властта си върху умовете, да държат ръка върху съзнанията, да правят научни смеси от стари лъжи с новата истина. Мислещите хора, никога не трябва да забравят, че враговете на мисълта са едновременно, по силата на нещата и логиката на положението, и врагове на всяка свобода. Властниците са се съгласили да направят от религията опорен стълб за техния храм. На народния Самсон остава задачата да разтърси стълбовете, които го поддържат.

А какво да се каже за институцията на „*правосъдието*”? Нейните представители, подобно на свещениците, обичат да се самоизтъкват като непогрешими, а общественото мнение, било то и единодушно, никога не може да изскубне от тях реабилитация за някой невинен, който е бил несправедливо осъден. Съдиите мразят човека, който излиза от затвора, за да ги упрекне в своето злощастие и в тежкия товар на социалното проклетие, което те грозно са му стоварили. Несъмнено, те не претендират да имат божествено отражение върху лицата си, но правосъдието, макар проста абстракция, не се ли взема също за една Богиня и нейната статуя не се ли издига във всички дворци? Подобно на царя, който преди бил абсолютната власт, съдията също е трябвало да претърпи няколко удара по неговото величество. Сега той вече произнася присъди само в името на народа, под предлога, че защитава морала; той е не по-малко облечен във властта, за да бъде престъпник сам по себе си, като осъжда невинния на затвор, а пуска на свобода големия разбойник;

той разполага с ножа на закона и държи ключовете за тъмницата; той изпитва удоволствие да изтезава физически и морално обвинените и още неосъдени чрез поставяне в изолатор, предварителен затвор, чрез мръсните заплахи и закани на обвинителя, наречен „съдебен следовател“; той издига гилотините и върти ръчката на инквизиционния уред, душаш жертвата; той ръководи възпитанието на полицаия, на шпионина, на тайните агенти; той е този, който сформира, в името на „обществената защита“, този грозен свят на низко потисничество, имащ най-отвратителната мръсотия и смрад.

Друга институция е армията, която гледат да представят като „въоръжения народ“ във всичките страни, където духът на свободата витае доста силно и поради това правителствата са принудени така старателно да заблуждават. Но ние научихме чрез един горчив опит, че ако съставът на войниците се е подновил, този на офицерите и подофицерите остава същият и принципът не е променен. Хората вече не се купуват директно от Швейцария или от Германия, както купуваната от там по-рано пехота и кавалерия през Средновековието, но станаха ли с това те по-свободни? Петстотинте хиляди „интелигентни щика“, които съставляват армията на Република Франция, имат ли право да проявяват тази интелигентност, когато ефрейторът, сержантът и цялата йерархия от командващи извикат „Тишина в редиците!“. Такава е първата формула и това мълчание в същото време трябва да се отнася и за мисълта. Кой офицер, излязъл от училището или от полка, благородник или не, би търпял за миг поне, че от всичките строени пред него редици на дебелоглавци би могла да възникне някоя мисъл различна от неговата? Единствено на неговата воля почива колективната сила на цялата движеща се маса, която върви парадно и дефилира при всеки негов жест с пръст или поглед. Той заповядва, техен дълг е да се подчиняват. „Прицели се! Огън!“ и трябва да се стреля по Азиатеца или по Чернокожия, по Бедуина от Атлас или по Парижанина, твой приятел или враг! „Тишина в редиците!“ И ако всяка година, новите маси, които армията поглъща, трябва да се направят абсолютно неподвижни, както изисква принципът на дисциплината, няма ли да бъде напразна надежда да се очаква някоя реформа, някакво подобрене в ужасно несправедливия режим, под който са смазани онеправданите?

Император Вилхелм казва: „*Моята армия, Моята флота*” и не пропуска никакъв случай да повтаря на войниците си и на моряците си, че те са негова вещ, негова физическа и морална собственост и не бива да се колебаят нито за миг да убият баща и майка, ако той, техният господар, им посочи тази жива мишена. Ето това се говори! Поне тези грозни думи имат достойнството да отговарят логично на властническото схващане на едно общество, основано от бога. Но ако в САЩ, ако в „*свободна Швейцария*”, всеки главен офицер от благородниите избягва да повтаря императорските фрази, то в дълбините на сърцето му те са не по-малко част от неговото поведение и когато дойде моментът да ги използва, той никога не би се колебал. Във „*великата*” американска република президентът Маккинли е издигнат до ниво на герой, а е наредил да се извършат зверства като „*водното лечение*”^{*} върху филипинските затворници и разстрелването на всички деца над 10-годишна възраст на остров Самар, а в малкия швейцарски окръг Ури други войници „*възстановяват реда*” с пушечни гърмежи върху братята си работници. Следователно, съвсем не е безвредно потъпкването на моралното достойнство, на личната себестойност, на свободната и чиста инициатива, където – в която и да е страна – хора, искащи да възвърнат контрола над собствения си живот, се налага в продължение на години да живеят по един начин, който изисква от тяхна страна спокойно приемане на ругатни и обиди, а и отгоре на всичко - да заменят своите мисъл, воля и поведение с тези на някой друг. Войникът не е мълчал безнаказано през двете или три години от своята крехка младост: мисълта, бивайки лишена от своя свободен израз, се намира засегната и ощетена.

И с всички други държавни институции, били те „*либерални*”, „*консервативни*” или „*настойнически*”, не е ли същото, както с правосъдието и с армията? Не са ли те фатално, по силата на своето действие, властнически, злоупотребяващи и вредни? Писателите комици до пресита са осмели възглавниците против хемороиди на правителствената администрация, но колкото и осмиване да заслужават, всичките тези перести бюрократи са иначе много по-

---

^{*} мъчение използвано по време на разпит, при което пленникът е съборен, устата му е насилствено отворена с помощта на пръчка и в която се изсипва вода, докато не проговори

опасни, въпреки тяхната воля и без да може човек да обвинява тези несъзнателни жертви на мумифицираната държавна политика, противна на Живота. Отделно от многото други покваряващи елементи, фаворизация, бюрокрация, липса на полезна работа за тълпите от служители, самият факт на учредяване, регламентиране, узаконяване, подкрепен с ограничения, глоби, полиция и надзиратели, всички повече или по-малко разделени от политически, религиозни, морални и социални концепции на днешния ден, желаещи да се наложат на хората от утрешния ден, е факт абсурден сам по себе си, който може да има само противоречиви последствия. Животът, винаги непредвидлив, винаги подновяван, не може да се нагажда с изработените условия за време, което вече е отминало. Усложняването и взаимното сплитане на колелата не само прави често пъти невъзможно, или даже предотвратява чрез едно дълго забавяне, решението на най-простите случаи, но цялата машина престава да работи за нещата с първостепенна важност, затова само чрез „*държавни преврати*“, били те малки или големи, могат да се преодолеят трудностите: коронованите, силните, в този случай се оплакват, че „*законността ги убива*“ и излизат мъжки от нея, „*за да влязат в правото*“. Успехът оправдава законно тяхното дело пред очите на историята; неуспехът ги поставя сред редиците на престъпниците. Същото е и с тълпата поданици или граждани, които скъсват с правилата и законите чрез един революционен преврат: благодарното потомство ги осветчава за герои. Поражението би ги превърнало в разбойници.

Много преди да съществуват официално, обособени като Държава, и преди да са били узаконени от някой княз или вота на народните представители, формиращите се институции са едни от най-опасните и се стремят да живеят за сметка на обществото и да изграждат един монопол в своя полза. Така, корпоративният дух между хората, излизащи с дипломи от едно и също училище, превръща всичките „*другари*“, колкото и добри хора да са, в толкова несъзнателни заговорници, съюзени за собственото си благосъстояние против общественото благо, крадци, които ограбват минавачите и ще си разделят плячката. Вижте ги сега, бъдещите служители, в колежа с номерираните им кепета, или в някой университет с техните бели или зелени каскети: може би те не са полагали никаква клетва с

обличането на униформата, но ако не са се клеели, те все така действат в кастовия дух, твърдо решени винаги да вземат най-доброто от плячката. Само се опитайте да развалите монопола за привилегии на бившите политехници, за да може някой способен и талантлив човек да заеме място в техните редици, за да сподели същите функции или същата чест. Дори и най-влиятелният министър не може да стори това. По никакъв начин външният няма да бъде приет! Че инженерът – неспособен в занаята си, който безуспешно и с мъка е учил – прави къси мостове и тунели или прекалено ниски язовирни стени, е без значение, важното, преди всичко, е, той да е излязъл от Школата, да има честта да е бъде сред така наречените *“Pipos”*!

Социалната психология ни учи, че ние не трябва да се доверяваме не само на вече установената власт, но също и на тази, която е в зародиш. Еднакво важно е внимателно да изследваме какво на практика означават привидно безобидни и дори привлекателни думи като например: *„патриотизъм“*, *„ред“*, *„обществен мир“*. Несъмнено, любовта към родината е едно естествено и много приятно чувство: за заточеника е една наслада да чуе любимия майчин език и да види места, наподобяващи родното му място. А любовта на човека не се отнася само до земята, която го е хранила, до езика, който е слушал в бебешката люлка, тя също така се развива в един естествен полет към синовете от същата земя, чиито идеи, чувства и нрави човекът споделя: накрая, ако той има възвишена душа, ще се жегне с пълната жар на една страст за солидарност към тези, чиито нужди и желания той познава толкова добре. Ако в това се състои *„патриотизмът“*, кой човек, носещ сърце, не би го почувствал? Но почти винаги думата крие едно съвсем различно значение от това на *„обич към татковината“*. Странен контраст е, че никога не се е говорило за родината с толкова силни преструвки, както в момента, когато виждаме как тя постепенно се изгубва в голямата земна родина на човечеството. Навсякъде се виждат знамена, особено над вратите на кръчмите и по сенчестите прозорци на домовете. *„Управляващите класи“* с висок глас превъзнасят своя патриотизъм, докато в същото време пласират фондовете си в чужбина и търгуват с Виена или Берлин, с всичко, което им носи пари, дори с държавните тайни.

---

* мошеници

Учените, които забравиха времето, когато бяха част от една международна република, говорят за „френска наука“, „немска наука“, „италианска наука“, като че ли е възможно да затворят между граници, покровителствани от жандармите, знанието за фактите и разпространението на идеите: извършва се акт на протекционизъм върху произведенията на ума, както върху рапицата и памука. Но пропорционално на интелектуалното ограничаване в мозъка на висшите учени, се развива мисълта на нисшите съсловия. Хората от висините съкращават своята област и надежда, докато ние, бунтовниците, овладяваме вселената и разширяваме сърцата си. Ние се чувстваме другари по цялата земя, от Америка до Европа и от Европа до Австралия; използваме един и същ език, имайки едни и същи интереси, и идва момента, когато чрез един спонтанен импулс ще имаме една и съща тактика и един сплотяващ лозунг. Нашите редици се надигат по всички краища на света.

В сравнение с това универсално движение, това, което е установено да се нарича патриотизъм, не е нищо друго, освен една регресия от всяка гледна точка. Повече от наивно е да се пренебрегва фактът, че „катехизисите на гражданина“ проповядват любов към отечеството, за да се обслужват всички права и привилегии на управляващата класа и в нейна полза се стараят да поддържат омразата от граница до граница между слабите и бедните. Под думата патриотизъм и модерните коментари, с които тя е придружена, се прикрива старата практика на робско подчинение на волята на един началник, пълната абдикация на личността пред хората, които имат власт и искат да използват целия народ като една сляпа сила. По същия начин думите „Ред“ и „Обществен мир“ бият ушите ни с приятен звук, но ние искаме да знаем, какво разбират по тези думи тия добри апостоли, управляващите. Да, мирът и редът са един велик идеал за реализиране, но с едно условие: че този мир не е онзи на гроба и този ред не е онзи на Варшава! Нашият бъдещ мир не трябва да се роди от неоспорваното господство на едни и безнадеждното поробване на други, а от пълното и открито равенство между другарите от всеки пол.

ГЛАВА ПЕТА

ЕВОЛЮЦИОННИЯТ ИДЕАЛ, РЕВОЛЮЦИОННАТА ЦЕЛ

Еволюционният идеал, революционната цел. Хляб за всички. Бедността и закона на Малтус. Достатъчност и излишък на ресурси. Идеал за свободните мисъл, дума и действие. Анархистите, врагове на религията, брака и собствеността.

Първата цел на всички добросъвестни и дейни еволюционисти е старателно да изучат обкръжаващото ги общество, което реформират чрез мисълта си. На второ място те трябва да си съставят една подробна сметка за своя революционен идеал. А проучването трябва да бъде толкова по-внимателно и съвестно, колкото повече този идеал обгръща бъдещето с една по-голяма широта, защото всички, приятели и неприятели, знаят, че въпросът тук не касае дребни, частични революции, а всеобща революция в цялото общество и всичките му проявления.

Самите условия на живот ни диктуват главното желание. Викове и плачът, излизаци от селските колиби, избите, бордеите и таванските стаички на града, непрекъснато ни повтарят: „Искаме хляб!“ Всяко друго съображение бледнее пред този колективен израз на първичната потребност за всички живи същества. Ако инстинктът за храна не е задоволен, самото съществуване става невъзможно, затова той трябва да се удовлетвори по всеки възможен начин и то за всички, защото обществото не се дели на две части, от които едната би могла да остане без права за живот. „Искаме хляб!“ И този израз трябва да се разбере в неговия най-широк смисъл, т.е. ние трябва да искаме за всички хора не само храна, но също така и „радост“, т.е. всички материални облаги полезни за съществуването, всичко, което позволява на физическата сила и здраве да се развиват в тяхната пълнота. По думите на един влиятелен капиталист, измъчван от

угризения за справедливост: „*нужно е да се изравни началната точка за всички ония, които ще се надбягват в състезанието на живота*”.

Често се питаме как гладуващите, тъй многобройни, са успели да издържат през толкова много векове и продължават да преодоляват тази страст на глада, възникваща в утробата им, как са могли да се справят с отслабването и изтощаването на организма. Историята на миналото ни разкрива това. Действително, през периода на първобитната изолация, когато малобройните семейства или малки племена е трябвало с големи усилия да се борят за живота си и все още не са могли да си помагат чрез връзките на човешката солидарност, често се е случвало, дори няколко пъти в течение на едно поколение, продуктите да не са били достатъчно за нуждите на всички членове от групата. В този случай какво е можело да се направи, освен човек да се примири и да свикне, доколкото може, да живее на треволяци и кори, за да понесе, без да умре, дългите пости, докато чака вълните да донесат риба, да дойде време за лов в гората, или да ожъне новата реколта от неплодородните земи?

Така бедните са свикнали с глада. Тези от тях, които сега виждаме да се скитат меланхолично пред пушешите прозорци на хотелските кухни, пред красивите сергии за плодове, пред месарниците и кафенетата, са хора, които наследствеността вече е възпитала: те несъзнателно се подчиняват на морала на себеотрицанието, което е било валидно за времето, когато съдбата сяпа е удряла хората на случаен принцип, но това днес вече не може да се разбере и оправдае в обществото на свръхизобилие от богатства, сред хора, които поставят думата „*Братство*” върху стените си и не спират да се хвалят с филантропията си. И все пак бедните, които се осмеляват да протегнат ръка, за да вземат изложената към минавача храна, са твърде малко на брой. Така физическото изнемошяване, причинено от глада, унищожава със същата сила волята, всяка енергия, дори и инстинктивна! Освен това днешното „*правосъдие*” е съвсем строго, сравнено със старите закони за кражба на едно парче хляб. Видяхме нашата съвременна Темида да тегли на везните си парче бюрек и да го изкарва тежко, колкото една година затвор.

„*Винаги ще има бедни сред вас!*” обичат да повтарят ситите щастливци, особено тези, които познават добре свещените текстове и

които обичат да си предават печален и меланхоличен вид. „*Винаги ще има бедни сред вас!*” Те казват, че тази фраза е излязла от устата на техния бог и я повтарят, като обръщат очи и говорят с цяло гърло, за да ѝ придадат повече важност. Именно заради това този израз се е смятал за божествен, затова и бедните, във времената на умствена нищета, са опитвали безплодно с всички усилия да постигнат по-добър живот, чувствайки се изгубени в този свят, те са гледали към отвъдния. Може би, те са си казвали *“ще умрем от глад в тази земя на сълзи, но там при Бога, в това славно небе, където слънчевият ореол ще увенчава нашите лица и където мъчният път ще бъде наша постеля, не ще има никаква нужда от материална храна и ние ще имаме отмъстителната радост да слушаме риданията на злия богаташ, измъчван вовеки от глада”*. Сега едва неколцина нещастни човечеци все още се оставят да бъдат водени от тези попски заблуди, но повечето, станали по-разумни, обръщат поглед към хляба на тази земя, която дава материалния живот, която създава плътта и кръвта, те искат своята част, знаейки, че искането им се оправдава от свърхозобилното богатство на земята.

Религиозните халюцинации, грижливо поддържани от заинтересованите свещеници, вече почти нямат сила, за да отклоняват гладните, дори и тези, които се считат за християни, от завоюването на насъщния си хляб, който по-рано се е измолвал от капризното благоволение на „*Небесния Отец*”. Но самозваната наука на политическата икономия е наследила религията като проповядва от своя страна, че бедността е неизбежна и че ако нещастните хора умират от глад, обществото не носи никаква вина за това. И виждайки, от една страна, тези гладуващи бедняци, а от другата, малцина привилегирани, хранещи се до насита и обличащи се с фантастични дрехи, човек трябва с цялата си наивност да повярва, че нещата не могат да бъдат по друг начин! Истина е, че във времена на изобилие всички могат да вземат закуп, а във времена на недостиг - всички биха могли да се съгласят да получават равен порцион, но такъв начин на действие предполага съществуването на едно общество, тясно свързано в братска солидарност. Този самороден комунизъм очевидно все още не е възможен, и бедният простодушен човек, който искрено вярва на това, което казват икономистите за недостига на богатата, е

длъжен в следствие да приеме своята нещастна участ на себеотрицание.

Точно както експертите на икономическата наука, жертви на лошо социално функциониране, повтарят, всеки по свой си начин, ужасния „закон на Малтус” – „Беднякът е излишен”, който протестантският духовник формулира като една математическа аксиома преди близо век*, и който като че ли е трябвало да затвори обществото в грозните челюсти на своя силогизъм, всички бедни са си казвали с тъга, че за тях няма място в „*тиришеството на живота*”. Известният икономист, иначе добродушен, е успявал да засили тяхното болезнено заключение, подкрепяйки го с цял куп лъжливи разсъждения, имащи вид на математическа формула: населението, казва той, обикновено се удвоява на всеки 25 години, докато потребителските продукти нарастват с много по-бавна пропорция, което прави необходимо ежегодното отстраняване на излишните индивиди. Какво тогава трябва да се направи според Малтус и последователите му, за да се избегне човешкото изтребление, причинено от мизерията, глада и епидемиите? Разбира се, човек не може да очаква от бедните доброволно да освободят земята от присъствието си, да се пожертват сами, изгаряйки в името на боговете от „*светата политическа икономия*”; затова са се задоволили да ги посъветват, да се откажат от семейните радости: да нямат жени, да нямат деца! По този начин чуваме за това „*морално въздържание*”, с което работниците биват съветвани да бъдат добри и разумни, за да го съблюдават. Едно многобройно потомство трябва да е лукс, който да си позволят единственото облагодетелстваните с богатство, такъв е икономическият морал.

Но ако бедните, останали непредвидливи, въпреки заклинанията на професорите, не искат да използват превантивни средства срещу прираста на населението, тогава природата се грижи за потискането на свръхпопулацията. И тази репресия се осъществява в нашето болно общество по един много по-мощен начин, отколкото и най-мрачните песимисти са си представяли. Това не са хиляди, а милиони човешки животи, които изисква годишно богът на Малтус.

---

* Вече два

Лесно е да се изчисли приблизително цифрата на тези, които икономическата съдба е осъдила на смърт от деня, в който строгият теолог прокламира така наречения „закон“, който социалната обърканост е превърнала, за съжаление, в истина за известно време. През този век три поколения са последвали в Европа. Или, съветвайки се с таблиците за смъртността, е констатирано, че средната продължителност на живота на богатите хора (например жителите на просторните и луксозни квартали в Лондон, Париж, Берлин) надхвърлят шестдесет, дори достигат седемдесет години. При това, тези хора, поради самото неравенство, имат множество причини да не достигнат своята нормална пределна възраст: това, че живеят „ларж“, ги похабява и разваля по всякакъв начин, но добрият въздух, хубавата храна, разнообразието в пребиваването и заниманията ги лекуват и възстановяват. Хората, вързани към една работа, която е единственото условие за подsigуряване на тяхната прехрана, обаче са обречени от самото начало да умрат, в зависимост от страната им в Европа, между двадесет и четиридесет години, или средно на тридесет. Това ще рече, че те разполагат само с половината от дните, които са им предопределени, ако живееха свободно и можеха сами да избират своето местожителство и труд. Следователно, те умират точно в момента, когато съществуването им трябва да достигне своя пълен интензитет. И всяка година, когато се изчислява броят на умрелите, той е най-малко двойно повече от това, което би било в едно общество на равноправни индивиди. Така, както годишната смъртност на Европа е около дванадесет милиона души, може да се каже, че шест милиона от тях загиват, поради липса на чист въздух, здравословна храна, сносна хигиена и хармоничен труд. Е, добре! Пресметнете броя на умрелите откак Малтус е говорил, произнасяйки предварително на огромния брой жертви тяхната погребална реч! Не е ли истина, че половината, от така нареченото цивилизовано човечество се състои от хора, които не са поканени на „общественото пиришество“ или които не намират място там, освен за едно известно време, осъдени да умрат с уста склучена от неутолени желаниа? Смъртта дирижира храненето на трапезата и със своята коса отстранява закъснелите. На изложби ни показват възхитителните „кувьози“*, където всички закони на

---

* Инкубатори

физиката, всички познания по физиология, всички източници на една гениална индустрия се прилагат, за да се спаси животът на деца, родени преждевременно в седмия и дори в шестия месец. И тези деца продължават да дишат, развиват се, стават чудесни младежи, слава на техния спасител, гордост на тяхната майка. Но ако хората изскубват от смъртта тези, които природата е била осъдила, те хвърлят в лапите й милиони деца, чиито отлични условия на раждане са предопределяли да живеят. В Неапол, в един приют за изоставени деца, официалният доклад на служителите ясно ни казва, че от деветстотин и петдесет деца са останали живи три.

Положението е брутално, но се е извършила една огромна еволюция, която предрича близката революция. Тази еволюция се състои в това, че икономическата „наука“, проповядваща липсата на ресурси и неизбежната смърт на гладуващите, се оказва неотговаряща на действителността, и страдащото човечество, което доскоро се смяташе бедно, открива своето богатство: че неговият идеал „хляб за всички“ не е утопия. Земята е достатъчно широка, за да ни носи всички върху своите гърди, тя е достатъчно богата, за да ни позволи да живеем охолно. Тя може да даде достатъчно реколта, така че да може всеки да яде; тя ражда достатъчно растения с нишки и влакна, за да има за всеки да се облече; тя съдържа достатъчно камъни и глина, за да могат всички да имат къщи. Такъв е икономическият факт в цялата си простота. Не само това, което земята произвежда, би стигнало за потреблението на тези, които я населяват, но то би било достатъчно и ако консумацията се удвои изведнъж, а това може да бъде дори когато науката не се намесва, за да приспособи и вземе в своя полза всички източници, които днес са налични чрез химията, физиката, метеорологията, механиката. В голямото семейство на човечеството гладът е не само резултат на едно колективно престъпление, той също е един абсурд, понеже продуктите надминават два пъти потребителските нужди.

Цялото днешно изкуство на разпределение, оставено на индивидуалния каприз и на жестоката конкуренция на спекуланти и търговци, се състои в това да се повишават цените, като се отнемат

продуктите от тези, които ги нямат за нищо, и се занасят на тези, които плащат скъпо за тях. Но при пътуването на храните и стоките, продуктите се похабват, развалят и изгубват. Дрипавите бедняци, минаващи покрай големите складове, знаят това добре. Не липсват палта, за да се покрият гърбовете им, нито обувки за краката им, нито пък свежи плодове и горещи напитки за удовлетворяване на стомасите им. Всичко е в изобилие и в преизобилие и когато те се скитат насам-натам, хвърлят жадни погледи върху тях, докато търговецът се пита, как да оскъпи своите продукти, като за това дори би намалил и количеството им. Както и да е, фактът съществува, постоянен свръхизлишък на продуктите! И защо господа икономистите не започнат своите ръководства с констатирането на този капитален факт на статистиката? Защо трябва ние, революционерите, да ги учим на това? И как да се обясни, че работниците без култура, разговарящи след края на работния ден, знаят за това много повече, отколкото най-учените професори и студенти от школата на моралните и политически науки? Не трябва ли според това да се заключи, че любовта към учението сред тези последните не е напълно искрена?

Съвременната икономическа еволюция напълно е оправдала претенцията ни за хляба, остава да видим дали тя по подобен начин оправдава в една друга област нашия идеал относно претенцията ни за свободата. „Човекът не живее само с хляб”, се казва в една стара поговорка, която ще остане винаги вярна, стига човешкото същество да не регресира до едно чисто вегетативно съществуване. Но коя е тази неизбежна хранителна субстанция извън материалната храна? Естествено, Църквата проповядва, че това е „Божие слово”, а Държавата ни заповядва, че тя е „Подчинението на законите”. Тази храна, която развива умствената и моралната страна на човечеството, е „плодът на знанието за доброто и злото”, който митът на евреите и на всички религии, произхождащи от него, ни забранява като една действително отровна храна за добродетелност, като морална отрова, която опорочава всички неща, дори до „третото поколение” на този, който я е вкусил! Знанието, това е престъплението, според Църквата, престъпление и според Държавата, каквото могат да измислят свещениците и държавните агенти, възприемащи го, освен всичко друго, като семена на ерес. Знанието пък, обратно на това, е най-висшата добродетел на свободния човек, отскубващ се от всеки

авторитет бил той божествен или човешки: той отхвърля еднакво тези, които от името на един „*Върховен Разум*”, си присвояват правото да мислят и говорят за другите и тези, които, по волята на Държавата, налагат като закон една самозвана външна нравственост, узаконена и окончателна. По този начин, човекът, който желае да се развива като морално същество, трябва да застане точно на обратното положение от това, което му препоръчат и Църквата, и Държавата: нужно е да мисли, говори и действа свободно. Това са необходимите условия на прогреса.

„*Мисли, говори и действай свободно*” във всичко! Ето идеалът на бъдещото общество, в контраст и заедно с това в продължение на сегашното общество, който се изразява по най-ясен начин. Свободно мислене! Така еволюционистът, станал революционер, се отделя от всяка догматична църква, от всяко законодателно тяло, от всяко политическо групиране със задължителни клаузи, от всяко дружество, публично или тайно, в което членът трябва да започне с приемането, под страх от предателство, на думи от неоспорван закон. Няма вече папи, за да забраняват писанията! Няма вече царе или князе, за да изискват клетва на вярност, нито главнокомандващи в армията, за да изискват вярност към знамето, няма вече министър на образование, за да диктува обучението и да посочва пасажите от книгите, които учителят ще трябва да обясни, нито управителен съвет, който да цензурира хората и нещата, представящи се в културно-развлекателните среди. Няма вече съдии, които да насилват свидетеля да полага една смешна и лъжлива клетва, което извиква, с цялата необходимост, едно клетвопрестъпничество, поради самия факт, че самата клетва е лъжа. Няма вече шефове от каквото и да е естество, било чиновник, учител, господар или баща на семейството, за да се наложат като господари, изискващи подчинение.

Ами свободата на словото? Ами свободата на действие? Не са ли те преки следствия от свободата на мисълта? Словото не е нищо друго, освен мисълта, изразена на глас, а действието - нищо друго, освен мисълта, станала видима. Следователно, нашият идеал носи за всеки човек пълна и абсолютна свобода да изказва мисълта си във всяко нещо, наука, политика, морал без всяка друга резерва, освен тази на своето уважение към другите; той носи еднаквото за всеки

право да действа по свое усмотрение, „да прави каквото иска”, като в същото време присъединява своята воля към тази на другите хора във всички колективни творения: неговата собствена свобода изобщо не е ограничена от този съюз, а напротив, тя се увеличава благодарение силата на общата воля.

От само себе си се разбира, че тази абсолютна свобода на мисълта, словото и действието е несъвместима с поддържането на институции, които ограничават свободната мисъл, които спират словото под форма на окончателен и неотменим иск, и дори насилствено изискват работникът да скръсти ръце, за да умре от глад пред охраната на собственика. Консерваторите не са се излъгали, като са дали на революционерите общото име „врагове на религията, семейството и собствеността”. Да, анархистите отхвърлят авторитета на догмата за вмешателството на свръхестественото в нашия живот и в този смисъл, колкото и плам да внасят в борбата за техния идеал на братство и солидарност, те са врагове на религията. Да, те искат унищожаване на търговията с брака, те искат свободни съюзи, основаващи се само на взаимна обич, самоуважение и достойнство към другите, и в този смисъл, колкото и любящи, колкото и предани да са към онези, чийто живот е свързан с техния, те действително са врагове на семейството. Да, те искат да се премахне присвояването на земята и нейните продукти, за да се дадат на всички, и в този смисъл щастие, което те биха гарантирали, когато всеки се ползва от плодовете на земята, това ги прави врагове за собствеността. Разбира се, ние обичаме мира, имаме за идеал хармонията между всички човеци, а все още е война около нас. Далеч пред нас, тя ни се явява все още в една болезнена перспектива, защото в огромната сложност на човешките неща походът към мир, самият той, е придружен с борби. „*Моето царство не е от този свят*” - казва „*Човешкият Син*”; и заедно с това, той също „*носеше меч*”, за да подготви „*разделението между баща и син, между майка и дъщеря*”. Всяко дело, дори и най-лошото, има своите защитници и те трябва да се удостоят със заслужената чест, съчувствие и уважение, но това не трябва да пречи на революционерата да се бори срещу тях с цялата си енергия.

ГЛАВА ШЕСТА

НЕЛОГИЧНИ НАДЕЖДИ

Нелогични надежди. Неизбежната липса на гъвкавост на капитализма. Моралното падение на всички партии, които завладяват властта: монархисти, републиканци, социалисти. Всеобщото избирателно право и пагубната еволюция на кандидатите. „1-ви Май”. Разделението на партиите.

Много наивни хора мислят, че всичко ще се оправи и че един ден при една мирна революция ще можем да видим защитниците на неравенството доброволно да отстъпят срещу дошлия от долу натиск.

Да, ние вярваме, че ще дойде ден, когато те ще отстъпят, обаче чувството, което ще ги ръководи тогава, няма да се появи самovolно: страхът от бъдещето и най-вече вида на „фактите”, носещи признаци на безвъзвратното, ще им наложат нови пътища; без съмнение те ще се променят, но тогава, когато за тях е абсолютно невъзможно да продължават да следват вършеното дотогава. Тези времена са далеч. В самата природа на нещата е всеки организъм да функционира по направление на своето нормално движение: той може да спре, да се разстрои, но никога няма да функционира наопаки. Всяка власт се стреми да се усилва за сметка на едно по-голямо количество поданици; всяка монархия задължително се стреми да стане всеобща монархия. За един Карл V, който, оттегляйки се в манастир, наблюдава от далеч трагикомедията на народите, колко много други короновани глави съществуват, чиято амбиция за власт никога не бива удовлетворена, и които, като изключите славата и гения, са все Александровци, Цезаровци и Атиловци? Така също, относително редки хора са онези финансиста, които, уморени от печелене, дават всичкото си богатство за някое благородно дело; и дори онези от тях, които са така мъдри, че искат да ограничат своите желаниа, едва ли могат да реализират тази своя прищявка: самата

среда, в която те се намират, продължава да работи за тях; растежа на капиталите не престава нито в приходи, нито в сложни лихви. Щом един човек притежава известна власт, каквато и да е тя: духовна, военна, административна или финансова, неговото естествено стремление е да я използва и то без надзор; няма тъмничар, който, като заключва вратата на тъмницата, не изпитва чувство на гордост за своето всесилие; и пазач, който да не пази собствеността на господарите си с омразен поглед към грабителя; съдия – изпълнител, който да не изпитва силно чувство на презрение към голтака, на който праща своята призовка.

И ако днес още съществуват отделни индивиди, захласнати подир своята „царска част“, която са имали неблагодарумието да им отдадат и разпределят, то колко повече пък съществуват класи, имащи традиции за своята наследствена власт и една обща точка за някаква си колективна чест! Допускаме, че една личност, под някакво особено влияние, може да стане така разумна или пък добра, че обзета от ненадейна милост да се откаже от своята власт или пък да върне своето богатство, щастлива че по този начин може да намери спокойствие и че може да бъде считана за брат от тези, които тя, несъзнателно или без сама да знае, някога е потискала; но как можем да очакваме това от една каста от хора, свързани помежду си с верига на интереси, с професионални илюзии и обичаи, с приятелства и съучастничества, дори и с престъпления? А когато с ногите на йерархията и апетита за напредък, управляващото тяло стои здраво в една компактна маса, каква надежда можем да имаме ние, че то изведнъж ще се смекчи, кой е този благодатен лъч, който ще вчовечи тази вражеска каста – армията, съдилищата, духовенството? Логично, можем ли да си представим, че подобна групировка е в състояние да се настрои така, че от нея да извира някаква колективна добродетел, че тя ще отстъпи пред нещо друго, а не пред страха? Да наистина, това е една жива машина, частите на която са все живи същества, но тя върви напред така, сякаш е тикана от някаква сляпа сила и, за да я спрем, ни е нужна колективната, непреодолима мощ на революцията.

Даже, ако приемем, че „добрите богаташи“, всички тръгнали по своя „път към Дамаск“, бъдат изведнъж огрени от някоя светла звезда и се почувстват променени, просветлени, като от някакъв

гръмотевичен удар; ако приемем, - нещо, което ни се вижда невъзможно, че те ще осъзнаят своя минал егоизъм и че, побързали да се откажат от своето богатство в полза на онези, които дотогава сами са ощетявали, те ще дадат всичко и с отворени ръце ще се явят пред бедните, казвайки „*Вземете!*” - даже да направят всичко това, то пак не би имало правосъдие: те ще запазят хубавата роля, която не им принадлежи и историята ще ни ги представи в лъжлив вид. Така, ласкателите, заинтересовани да хвалят бащите, за да експлоатират синовете, по един много красноречив начин са преувеличили станалото през нощта на 4-ти август; като че ли онзи момент, в който благородните са се отказали от своите права и привилегии, съборени още преди това от народа, съдържа целия идеал на Френската Революция. Ако ние увековечаваме с такова сияние едно недействително отстъпване, то какво ли щяхме да сторим за онова действително и самоволно отстъпване от страна на някогашните експлоататори на несправедливо натрупаните богатства? Можем ли да не се опасяваме, че общественото удивление и признателност не ще ги възстанови отново на заграбените от тях места? – Не, за да има справедливост, нещата трябва да заемат своето естествено равновесие: със своята собствена сила потиснатите трябва да станат, ограбените да завземат своите блага, робите да извоюват своята свобода.

Ние всички познаваме заможния, забогатял човек. Той почти винаги е надут: от една страна от гордост за своето богатство, а от друга, от омраза към бедняка. „*Качи ли се на кон, синът не познава вече баща си!*”, казва една турска поговорка. „*Вози ли се на колесница, приятелят престава да има приятели*”, добавя една индийска мъдрост. Но, много по-опасна от отделната личност е цяла една класа, която се е замогнала: тя не позволява вече на отделните свои членове да действат извън общите инстинкти и стремежи. Тя ги завлича всички по общия фатален път. Алчният търговец, който може „*да остриже и яйце*”^{*}, е опасен, но какво бихте казали за едно цяло акционерно, облигационно или пък кредитно капиталистическо дружество? Как трябва да постъпим, за да морализираме всички книжа и ценности? Как да им вдъхнем онзи дух на солидарност към хората, който подготвя пътя за преобразованието на социалния строй?

---

* Да острижеш яйце означава да вземеш това, което не съществува

Коя да е банка, макар и състояща се от чисти филантропи, не ще се откаже да взема комисионни, лихви и залози: тя не знае, че така мъчно натрупаните медни и сребърни монети, които ще прибере в своите каси и трезори със сложни шифри и стократно усилен ключалки, са били обляни със сълзи. Винаги ни казват да чакаме и да се оставим времето да оправи нещата, смекчавайки нравите и довеждайки до окончателно примирие, но могат ли да ни кажат, как ще се смекчат касите, как ще спрат да мляскат чудовищните челюсти на ламята, която не престава да дъвчи човешките поколения?

Да, ако капиталът, подкрепян от цялата сган на привилегированите, запази неизменно своята сила, ние всички ще останем роби на неговите машини; просто едни зъбни колела, свързващи отделните част на машината; ако към натрупаните спестявания в банкерските каси, постоянно продължават да прииждат нови плячки и да се управляват от едни съдружници, които са отговорни само пред своите касови книги, то апелите за милост ще са напразни : никой не ще чуе нашите молби. Тигърът може и да остави своята плячка, обаче решенията на банковите книги са безапелационни; хора и цели народи загиват под тези тежки архиви, чиито страници мълчаливо разказват с цифри за извършеното безмилостно дело. Ако е писано капиталът да надделее, тогава е време да оплачем нашия златен век, след което да хвърлим поглед назад и да видим как всичко благо и добро, как всяка любов, радост и надежда гаснат, както гасне светлината. Тогава човечеството ще престане да живее.

Всички ние, които през дългия си живот вече сме виждали как стават политическите революции, можем да дадем отчет за онова дело на постоянно влошаване, на което са подложени всички институции, упражняващи властта. Беше време, когато думата „Република” ви унасяше във възторг: струваше ни се, сякаш думата е съставена от едни тайнствени срички и като че ли светът най-накрая ще се преобрази в деня, в който можем високо да я произнесяме по площадите. И кои бяха онези, които горяха от това тайнствено желание за по-скорошното възтържествуване на републиканската ера? Същите онези, които днес притежават най-гълъстите места и служби, онези които любезничат с палачите на Арменците и бароните на

златото. И, наистина, аз не мисля, че през тези вече стари за нас времена, всички до един са били само лицемери и лъжци. Без съмнение между тях имаше мнозина, които подушваха вятъра и направляваха нататък своите платна, но ми се ще да вярвам, че повечето от тях бяха искрени. Те бяха фантазирали за „Републиката” и от сърце поздравяваха тристишието: Свобода, Равенство, Братство; с голяма наивност, до самото утро на победата, те приемаха разни платени служби с твърда надежда, че тяхната преданост към общото дело не ще отслабне нито за ден! И няколко месеца след това, когато същите тези републиканци бяха дошли на власт, други републиканци изморени и гологлави едва се тътреха по булевардите на Версай измежду два реда пехотинци и кавалеристи. Тълпата ги ругаше, заплюваше ги в лицето, и измежду множеството озлобени и изкривени лица, те съзираха от своите стари другари по оръжие, по желаниа и надежди!

Колко дълъг път е изминат, откакто вчерашните бунтари днес са станали консерватори! Републиката като властваща форма е затвърдена и колкото повече нейното затвърждаване расте, толкова тя става по-сервилна. Като движението на часовниковите стрелки, като лазещите по стената сенки, тези активни млади хора, които неотдавна вършеха героични подвизи пред стражарите, са станали съдържани и боязливи в своите искания за реформи, после доволни и накрая самите те господстващи, лакоми за привилегии. Магьосницата Кирке, или инак казано блудството, похотливостта с парите и властта, ги е превърнало в свине! Тяхното дело сега е да затвърдят институциите, срещу които някога са се борили, или както обичат да казват „да закрепят извоюваните победи на свободата!”. Те отлично се спогаждат с онова, което някога ги е възмущавало. Те, онези които крещяха срещу Църквата, днес са доволни от конкордата и напълно приемат епархиите на епископите. Колко красноречиво говореха те за всемирно братство! Сега силно ще ги оскърбите, ако повторите произнесените от тях някога думи. Те с ужас въставаха срещу кръвния данък, а неотдавна заставиха старци и хлапаци да стават войници. „Да обиждаш армията”, т.е. да осъждаш престъпленията на безграничния авторитаризъм и да се бориш срещу пасивното послушание – за тях това е най-голямото престъпление. Да не зачиташ мръсния бирник, гнусния полицаи, отвратителния агент провокатор и всички други

авторитарни органи, значи да обиждаш справедливостта и морала. Няма нито една мръсна институция, която те не се опитаха да подсилят: благодарение на тях популярността на проклеваната някога Академия е подновена: те се кокорят под купола на Института, когато някой от тях, станал полицейски шпионин, получи най-висше отличие за своята низост. Едно време те се гавреха с раздаваните кръстове за чест, днес те измислиха нови такива – жълти, зелени, сини, разноцветни. Онова, което наричат Република, днес отваря широко своите врати на онези, които се ужасяваха само от името и; а и защо да не влязат вестителите на божественото право, венценосците на Рим? Не се ли чувстват те у дома си сред всичките тез парвенюта, които ги гледат смирено със свалени шапки?

Тук обаче не е въпроса да критикуваме и да съдим онези, които чрез една бавна поквара, или пък с бързи скокове преминаха от култа на святата Република към онзи на властта и на осветените от времето злоупотреби. Пътят, по който те минаха, е именно онзи, който трябваше да следват. Те признаваха, че обществото трябва да се учреди в Държава със свой господар и законодатели; те имаха благородната амбиция, че служат на своето отечество и че са се „посветили“ за неговата слава и благоденствие. Те приеха началото, следствията се налагаха сами по себе си: това е погребалния плащ, с който увиваме новородените деца. Република и републиканци стигнаха до печалния факт, който си представяхме. И защо да се дразним след това? Природен закон е дървото да дава своя плод, така и всяко правителство цъфти и ражда своеволия, тирания, лихварство, злодеяния, убийства и нещастия.

Щом дадена институция се основе, даже и такава, имаща за цел да се бори срещу очевидни злоупотреби, със самото свое съществуване тя създава нови злоупотреби: тя трябва да се приспособи към лоша среда, и да работи по един патологичен начин. Ако инициаторите са се водили от някакъв благороден идеал, служителите, които те назначават, напротив, ще държат сметка преди всичко за своите заплати и работно време. Те може и да желая постигането на целта, но колкото се може по-бавно и по-късно. Самата работа не ги интересува, а само почестите и печалбите, които носи и мързела, който позволява. Например една комисия от

инженери е назначена да изучи оплакванията на притежателите, чийто места ще се отчуждят от прекарването на един водопровод. Най-простото щеше да е, ако най-напред се изучат оплакванията и после им се даде ход съобразно справедливостта; обаче не става така; намират за по-изгодно да оставят висящи заявленията за няколко години, за да могат да използват отпуснатите суми за едно общо нивелиране на цялата област, което веднъж вече е било направено. Към едни скъпо изработени книжа, прибавят нови книжа.

Химерично е да вярваме, че Анархията – човешкият идеал, ще излезе от Републиката – една властваща форма. Двете еволюции вървят в две противоположни посоки и промяна може да има само при едно рязко скъсване на връзките, т.е. при една революция. Републиканците мислят с упор да градят народното щастие и с помощта на полиция и сила да се поддържат. Понеже властта представлява упражняване на сила и единствено чрез нея те могат да се закрепят, тяхната първа грижа ще е да си я присвоят и да подсилват всички институции, които улесняват управлението на обществото. И не е чудно, че те имат дързостта да ги възобновят посредством науката, за да им придадат още по-голяма сила. Така, днес в армията използват нови оръжия, разни бездимни барути, скорострелни топове, пружинени лафети и всякакви оръжия, улесняващи избиването на хора. Така и в полицията е въведена антропометрията, средство, чрез което искат да превърнат Франция в един обширен затвор. Най-напред те почват да измерват истинските или пък предполагаемите престъпници, след това съмнителните, докато един ден видите, че всички, с изключение на управниците, са минали през тези позорни фотографирания. „Полицията и науката са се разцелували” би рекъл Псалмопевица (Давид).

И така, нищо добро не може да излезе от Републиката и от замогналите се републиканци, т.е. от онези, които държат властта. Да се надяваме на подобно нещо е една безсмислица, химера в историята. Онази класа, която господства и управлява винаги е била и ще бъде фатален враг на всеки прогрес. Проводникът на съвременната мисъл, на умствената и нравствена еволюция, това е тази част от обществото, която е потисната, която работи и страда. Тя ражда и разработва идеята, тя я реализира, тя е тази, която от сътресение на сътресение

подкарва напред хорската каруца, която консерваторите постоянно искат да обърнат на пътя, да я избутат в дълбоките бразди или потопят в блатата.

Но, социалистите, - ще ни попитат някои – нашите приятели еволюционисти и революционери, нима и те са осъдени да изневерят на своята кауза; нима тези от тях, които се стремят „да завземат политическата власт”, в деня, когато действително я завземат, ще извършат подобна стъпка за връщане назад? Няма съмнение, че социалистите, станали веднъж господари, ще постъпят по същия начин като своите предшественици републиканци: законите на историята не ще направя изключение за тях. Когато властта попадне в ръцете им, те не ще се откажат да си служат с нея, даже и ако си правят илюзии или пък имат намерения да я направят по този начин безполезна, като унищожат всички пречки, или пък премахнат всички неприятелски елементи, които я създават. Светът е пълен с такива наивни славолюбци, които живеят с химеричната надежда, че ще могат да преобразуват обществото посредством своята необикновена заповедническа способност. После, когато се издигнат до висотата на шефове или поне се наместват в сложния механизъм на високите държавни служби, те виждат, че тяхната изолирана воля, сама, не е в състояние да окаже влияние на действителната власт, на интимната насока на общественото мнение, и че техните усилия рискуват да заглъхна в общото равнодушие и липсата на добра воля у хората, които ги обграждат. Тогава какво им предстои, какво им остава, ако ли не реакционните похвати на управниците: да трупат богатства за своите семейства и да настаняват на служба своите приятели?

Не ще съмнение, ни казват някои ревностни властници-социалисти, не ще съмнение, че примамките на властта и нейното упражняване могат да представляват много голяма опасност за хора, въодушевени само от известна благонамереност; обаче не трябва да се страхуваме, че такава опасност може да има и за хора, чиито път на действие е начертан вече в една програма, строго разисквана между другари: последните всякога ще съумеят да ги вкарат в ред, в случай, че я пренебрегнат или и изневерят. Програмите се изработват по надлъжен ред; те са подписани и преподписани; те се публикуват в хиляди документи; те са залепени по вратите на всички зали и всеки

кандидат ги знае наизуст. Но дали това е достатъчна гаранция? Въпреки това, смисълът на тези тъй грижливо разисквани думи постоянно се мени от година на година, според гледната точка и събитията: всеки ги интерпретира според своите собствени интереси; и когато цяла една партия започне да гледа на работите по друг начин, а не както е било първоначално, нейните най-категорични декларации започват да придобиват една символично значение, докато накрая се превърнат просто в едни исторически документи.

Да, славолюбците, които се стремят да завземат властта, разбира се че ще използват онези средства, които ще са най-ефикасни за постигане на целта им. В република, с общо избиращо право, те ще ласкаят мнозинството, тълпата. Авторитарните социалисти на драго сърце ще приемат кръчмарите за свои клиенти и ще се прочуят из кафенетата. Ще приемат всякакви гласове, откъдето и да са дошли; без да ги е грижа за това, че са пожертвали съдържанието на формата; ще вкарат враговете си в техните комбинации и напълно ще отровят цялото тяло. В страни с монархически режим, много социалисти проявяват безразличие към формата на управление, те даже ще апелират към министрите на монарха и ще си предложат услугите да осъществят своите планове за обществена трансформация, като че ли логически е възможно да се примири господстването само на една личност с братската взаимопомощ сред хората. Но тяхната прибързаност да действат им пречи да видят препятствията и си въобразяват, че със своята вяра ще могат да преместят планините. Ласал мечтаел да има за свой съдружник Бисмарк при възстановяване на новия мир; други се обръщат към папата с молба да застане начело на съюза на смирените, и когато младият германски император събира на своята трапеза няколко филантропи и социолози, не липсват такива, които ще кажат, че зората на новия ден най-накрая започва да настъпва.

И ако обаянието на политическата власт, представлявана от божественото право или пък от правото на силата, все още омайва някои социалисти, какво остава за всички други видове власт, затулени от популярния произход на едно ограничено или пък всеобщо избиращо право? За да добие повече гласове, т.е. за да спечели доверието на гражданите, социалистическият кандидат се

залавя да хвали вкусовете, страстите и даже предрасъдъците на своите избиратели; той трябва да се преструва, че забравя за противоречията, за раздорите и за сръдните; за известно време той се сприятелява или поне съюзява с онези, към които доскоро е отправял обидни думи. Сред чиновниците говори за християнски социализъм, сред либералните буржоа се представя като умерен реформатор, към патриотите се обръща като смел защитник на гражданското достойнство. Има моменти, когато той се пази да не уплаши „собственика” или пък господаря; той стига даже дотам, че им предлага своите искания като гаранция на мира: „1ви май”, който трябваше да представлява възвишената борба срещу Негово Величество Капиталът, се превърна в празник, като поредния почивен ден. При такива учтивости между кандидати и избиратели, първите скоро отвикват от гордия език на истината, от непримиримото положение на онзи, който се сражава: влиянието отвън навътре скоро изменя и самия дух, особено в онези, които вече са постигнали целта на своите усилия, които могат да седнат на меките седалки срещу окичените с позлатени ивици трибуни в Парламента. Там не им остава друго освен да умеят да разменят усмивки, ръкостискания и услуги.

Човешката природа предполага това и би било глупаво от наша страна да мразим социалистическите лидери, които, замотани във водовъртежа на изборите, постепенно се превръщат в едни либерални буржоа със широки възгледи; те се поставиха в определени условия, които сега от своя страна определят тях; последствията са фатални и на историка не остава друго освен да ги констатира, Да посочи, че представлява опасност за революционерите да се хвърлят безогледно в политическите битки. Освен това, не трябва да преувеличаваме резултатите от тази еволюция на политиканите социалисти, защото мнозинството от борещите се винаги се състои от два вида хора, чиито съответни интереси се различават все повече и повече; едните трябва да изменят на първоначалната кауза, другите да и останат верни; самите събития са достатъчни, за да наложат такова разделяне на индивидите, за да ги групират после според техните истински сходства. Така, неотдавна видяхме разцепването на републиканската партия на две: от една страна тя образува огромна тъпла „опортюнисти”, а от друга – социалистическите групи. Последните също така ще се разцепят: едни за да фалшифицират

програмата и да я направят приемлива за консерваторите, а други за да запазят своя дух на искрени еволюционисти. След като преживеят момент на разочарование и дори на скептицизъм, те ще оставят мъртвите „да заровят своите мъртви” и ще се върнат да заемат своето място сред живите. Но нека помнят хубаво, че всяка партия предполага един съсловен дух, солидарност както в доброто, така и в лошото; всеки член на тази партия е солидарен и подкрепя грешките, лъжите, амбициите на всички партньори и лидери. Само свободният човек, който доброволно присъединява своята сила към тази на другите, действащи по собствена воля човеци, има право да не признава грешките и злорадствата на тъй-наречените свои другари. Той може да бъде отговорен само за себе си.

ГЛАВА СЕДМА

БОРЕЩИТЕ СЕ СИЛИ

Борещите се сили. Забележителен репресивен апарат. Липса на логика във функционирането на съвременните държави. „Върховното право” на царете, „правото на най-силните”.

Функционирането на сегашното цивилизовано общество ни е известно в детайли, същото се отнася и за революционния социалистически идеал. Също посочихме, че тъй наречените либерални „реформи” са предварително осъдени да бъдат неефективни и че при стълкновение на идеите – главното нещо, което трябва да ни занимава, тъй като самият живот зависи от него – всяко изоставяне на принципите неминуемо довежда до поражение. Сега ни остава още да посочим относителното значение на толкова различните сили, които се сблъскват в това общество; затова ще се опитаме, така да се каже, да направим разделение на сражаващите се войски и да отбележим техните стратегически позиции с хладното безпристрастие на военно аташе, търсейки математически да пресметнем шансовете за едната и за другата страна. Само че това велико стълкновение на идеи, което така ни занимава, не ще се развива по същия начин, както една от нашите редовни битки с генерали, капитани и войници, с команда „Стреляй!” в началото и с отчаяния вик „Спасявайте се кой както може!” в края. Това е една непрестанна и продължителна борба, която започва в девствените гори преди милиони години и която досега е добила само частични успехи: но тя ще има решителен изход било чрез взаимното разрушаване на всички жизнени сили и връщане на човечеството към първоначалния хаос, било чрез съзнателната трансформация на човека в едно по-висше същество.

Съвременната социология ясно е показала съществуването на двете борещи се общества: те са смесени, различно свързани тук и там от тези, които се движат неволно и които отиват ту напред, ту се връщат назад. Но ако гледаме на нещата отвисоко, без да държим

сметка за нерешителните и безразличните, които са люшкани от съдбата, то ще стане ясно, че сегашния свят е разделен на два лагера: тези, които действат за запазването на неравенството и бедността (т.е. подчинение и мизерия за другите и удоволствия и власт за тях си) и тези, които искат свободната инициатива и благополучието за всички.

На пръв поглед изглежда, че силите на тези два лагера са доста неравни: че консерваторите са много по-силни. Защитниците на сегашния обществен строй имат безгранична собственост, приходи, които възлизат на милиони и милиарди, всичката власт на държавата, с армии от чиновници, войници, полицаи, съдии, цял арсенал от закони и правилници, непогрешимите догми на църквата, и привикването към предразсъдъците. А какво могат анархистите, строителите на новото общество, да противопоставят на всичките тези организирани сили? Като че ли нищо. Без пари, без армия, те наистина биха били победени, ако не представляваха еволюцията на идеите и нравите. Те са нищо, но имат на своя страна цялото развитие на човешката инициатива. Цялото минало е стоварено върху тях с огромна тежест, но логиката на събитията им дава причина и ги избутва напред, въпреки законите и жандармите.

Усилията да се задуши революцията може да изглежда, че имат някакъв успех през определени периоди, но той е временен. Тогава реакционерите се радват и поздравяват гръмка, но тяхната радост е напразна, защото отблъснатото движение на едно място, скоро се появява на друго. След задушаването на Парижката Комуна, официалния и придворния свят в Европа вярваше, че социализмът, революционният елемент на обществото, беше умрял и окончателно погребан. Пред очите на немските победители, френската армия си въобразяваше, че може да се реабилитира, като изколи и разстреля парижаните и всички недоволни поддръжници на революцията. На своя политически език консерваторите се хвалеха, че са „*пуснали кръв на дрипльовците*”. Тиер мислеше, че е изкоренил реакционерите в Париж и ги е заровил в гробищата Пер Лашез. А тези, които мислеше, че са последните остатъци от някогашните социалисти, бяха затворени в нашите антиподи в Нова Каледония. След Тиер неговите достойни приятели от Европа се заловиха да повтарят думите му и навсякъде звучеше победния химн. Що се отнася до немските социалисти, не се

ли намираха те под надзора на господаря на господарите, този, който само с едно намръщване караше цяла Европа да трепери? А нихилистите в Русия? Какви бяха тези нещастници? Страшни чудовища, диваци, истински хуни, на които цивилизованите хора от Запада гледаха само като на естествено-исторически екземпляри.

Уви, лесно можеше да се разбере, че ще е злокобна тишина, когато „*редът царува във Варшава*” и навред. На другия ден след една касапница, малко хора биха се изправили срещу куршумите. Когато една дума, един жест, се наказва със затвор, рядко се срещат хора, които да се осмелят да се изложат на опасност. Рядкост са тези, които са готови да се жертват за едно дело, чийто успех е още далеч и даже съмнителен. Не могат всички да имат героизма на руските нихилисти, които отпечатваха своите вестници и позиви насред центъра при своите враговете и ги лепяха под носа на полицията. Трябва да бъдеш много смел, за да говориш, когато животът на близките ти зависи от твоето мълчание. Но ако всички потиснати хора не са герои, те все така не по-малко чувстват страданието и не по-малко искат да го избегнат. В градовете, където няма никаква анархистка група, не липсват работници, които да са повече или по-малко съзнателни. Инстинктивно, те аплодират хората, които им говорят за такъв социален ред, където не ще има господари и продуктите на труда ще са в ръцете на производителите. Този инстинкт съдържа в себе си зародиша на бъдещата революция, тъй като той все повече се избистря и превръща в съзнание. Това, което вчера работникът е усещал смътно, днес вече го знае и с всеки нов опит го научава по-добре. И селяните, които не могат да се прехранват от парчето си земя, и тези, още по-многобройни, които нямат и буца пръст, не започват ли да разбират, че земята принадлежи на онзи, който я обработва; това те винаги са го усещали инстинктивно и скоро ще заговорят за него с определен боен език.

Радостта, причинена от видимото погиване на социализма не е траяла дълго. Кошмарни сънища безпокоили палачите, като им се струвало, че жертвите им не са съвсем умрели. А сега има ли поне един сляп, който може да се съмнява в тяхното възкресение? Всички продажни писатели, които повтаряха след Гамбета: „*Социалният въпрос не съществува*”, не са ли същите, които лапнаха думите на

Вилхема, за да крещат: „Социалният въпрос ни напада, социалният въпрос ни обсажда”, за да искат специално законодателство и жестоко преследване срещу всички „причинители на безредието”. Но колкото и да е строг законът, той не би могъл да обуздае и спре развитието на мисълта. Ако някое парче скала запуши кратера на вулкана и изригването внезапно спре, то планината би се разцепила на друго място, от което ще избухнат и потекат потоци лава. Така след избухването на френската революция, Наполеон се мислеше за такъв титан, който би затъкнал революционния кратер и всички подмазвачи и тълпи от невежи мислеха като него. Обаче дори войниците, които той водеше след себе си из Европа, спомогнаха да се разпространят новите идеи и привички, докато извършваха с това и разрушителната си дейност. Така някои руски патриоти получили първия си революционен урок от френски военнопленник, спасен из ледовете на Березина. Също временното завладяване на Испания от наполеоновите войски разкъса веригите, които свързваха Новия Свят със страната на Инквизицията и освободи от нетърпимия колониален режим териториите на отвъдокеанските провинции. Европа като че ли се запираше, но Америка тръгна напред. Наполеон беше само временна спънка.

Външната форма на обществото се променя съобразно вътрешния напън: историческите факти потвърждават това. Мъзгата прави дървото и дава листа и цвят; Кръвта прави човека, а идеите създават обществото. Няма консерватори, които да не се оплакват, че идеите, обичаите, всичко това, което представлява съществения живот на човечеството, се е променило толкова много и не е като в „*доброто старо време*”. Съответните социални форми също се променят. Революцията идва в пряка връзка с извършената вътрешна умствена работа.

Обаче от това не следва да бъдем пасивни и безгрижни, очаквайки благоприятно развитие на събитията. Източният фатализъм тук никак не е уместен, защото нашите противници не стоят със скръстени ръце. Някои от тях са много енергични хора, които не отстъпват пред нищо, също имат и необходимата сила на духа, за да водят атака и да не се обезкуражават дори при поражение. „*Умиращо общество*” каза иронично един съдия по повод анархистичната книга

на нашия другар Жан Граве, „Умиращо общество! То все още е достатъчно живо, за да унищожи всички ви!“. И когато републиканците и свободомислещите говореха за изгонването на йезуитите, които са вечните вдъхновители на католическата църква, един свещеник, изпълнен със увереност, възкликна: „*Нашият век наистина е твърде деликатен. Въобразяват ли си те, че пепелта от кладата е толкова изстинала, че да не се намери ни едно въгленче, което да запали факла? Глупци! Наричайки ни йезуити, те мислят, че ни позорят; но тези йезуити им готвят цензура, затвори и клади!*“. Ако всички врагове на свободната мисъл, на личната инициатива, имаха тази силна логика, тази стремителна енергия, те може би биха ни победили, с помощта на всички средства за репресия и произвол, които има на разположение сегашната власт, но човешките групи, в постоянна еволюция към бъдещето, не са и не могат да бъдат логични и последователни, защото интересите и влеченията на хората са различни. Кой е този човек, който не е стъпил с единия крак в противниковия лагер? „*Всеки един е с нещо социалист*“, гласи една политическа поговорка. Няма институция, която да е напълно самовластна. Няма властник, който следвайки съвета на Жозеф дьо Местр, да се опира само върху рамото на палача. Въпреки императорските прокламации към войниците, въпреки самохвалните цитати и високомерните закани по пиршествата – вече никоя власт не си позволява да бъде абсолютна, а ако понякога е такава, това е само каприз, например към затворниците, нещастниците, пленниците, спрямо тези, които нямат приятелска подкрепа. Всеки владетел има своята котерия, без да се смятат министрите му, делегатите му, държавните му съветници, всеки от които е някакъв вицецрал; после се вижда, че той бива ограничен и обвързан от обичаите, протоколите, от създадените положения, от етикецията, която е цяла наука с множество задачи: най-необуздания из между им Луи XIV, се виждаше как е хванат в мрежата на хиляди нишки, от която никога не можеше да се избави. Всички тези условности, в които владетелят тягостно се е обвързал, му носят предчувствие за падението и така намалят реакционните му сили.

Тези, които са обречени на смърт, не чакат да ги убият: те се самоубиват сами, било с куршум в главата или с въже на врата, или като се оставят да бъдат завладени от меланхолия, песимизъм и други

психични заболявания, които предвещават и ускоряват края. В привилегирования младеж, рожба на една изтощена раса, песимизмът не е само начин на говорене, а една действителна болест. Преди още да е живяло, нещастното дете не намира нищо привлекателно, помрачава се, и този тежък живот наподобява една преждевременна смърт. В това печално състояние човек е осъден на всички душевни болести, лудост, изнемогване, умопомрачение и упадък.

Оплакват се от намалена раждаемост в семействата, но откъде идва, произволното или не, безплодие, ако не от намаляването на жизнената енергия и жизнерадостта? Но в работническите среди, където има толкова причини за тъга, не остава време да се отдадат на песимистични настроения. Трябва да се живее, трябва да се върви напред, да се възобновяват жизнените сили за ежедневните нужди. Обществото се поддържа чрез растежа на тези работни семейства, в техните среди постоянно се появяват хора, които поемат работата на предшествениците си и чрез тяхната смела инициатива пречат на света да падне в реакция. И на този постоянен частичен регрес на заможните и охолно живеещи класи новото общество, което се образува, дължи съществуването си.

Друга гаранция за прогреса на революционната мисъл ни предлага нетърпимостта на властта, където се сблъскват всички остатъци от миналото. Официалният език на нашите политически общества, където всичко е толкова объркано, нелогично и противоречиво, че в едно и също изречение се говори и за „неотменимите граждански свободи“, и за „свещените права на една силна държава“. В правовото функциониране на административния организъм се търпи съществуването на кметства и общински съвети, които едновременно са помощници на свободния народ и също така изпълняват нарежданията на правителството, налагайки ги върху подчинените общини. Няма ни единство, ни смисъл в този огромен хаос, където се смесват най-големите съвременни концепции със законите и обичаите на хората отпреди десет хиляди години, също както камъчетата и песьчинките по морския бряг, откъснати от толкова планини, донесени от толкова реки, люшкани от толкова вълни в продължение на векове. Сегашната държава представлява толкова объркана картина, че дори и най-

загрижените нейни защитници се отказват да доказват съществуването там на някаква логика.

Настоящата функция на държавата се състои на първо място в защитата на интересите на едрите собственици, „*правата на капитала*”. Следователно е много важно за икономистите да имат на свое разположение някакви стойностни аргументи, няколко превъзходни лъжи, които беднякът, желаещ да вярва в общото щастие, би могъл да приеме като неоспорими. Но уви, тези хубави теории, създадени някога за глупавия народ, вече нямат никаква стойност. Би било срамно да се твърди старото положение, че „*благосъстоянието и собствеността са награда за труда*”. Твърдейки, че работата е създател на богатство, икономистите са наясно, че не казват истината. Подобно на анархистите, те знаят, че богатството е продукт не на личната работа, но на работата на другите, не е и да не знаят за спекулациите и движенията на фондовите борси, дали начало на огромни богатства, които могат справедливо да бъдат сравнени с разбойнически обири; и наистина, не биха се заловили да твърдят, че човек, който може да харчи един милион на седмица – т.е. сума необходима да живеят сто хиляди души, - се отличава от другите хора с ум и способности сто хиляди пъти по-горе от средностатистическия човек. Би било безполезно да се спираме да разглеждаме всички тези лицемерни доводи, върху които се основава тъй наречения предпологаем източник на социално неравенство.

Но ето, че употребяват твърдение от друго естество, което има преимущество, че не се основава на лъжата. Срещу социалните искания се поставя правото на най-силния и даже почетното име на Дарвин е послужило, против волята му, за да защити каузата на насието и несправедливостта. Силата на мускулите и на челюстите, силата на сопата – ето го най-силния довод! И наистина, правото на силния е това, което тържествува и чрез което са завладени всички богатства. Този, който е най-осигурен материално, благоприятстван по рождение, по образование, по приятелски връзки, този който е по-добре въоръжен със сила или хитрост, и който намира пред себе си по-слаби врагове – той има повече шансове за успех; той по-добре от всеки друг може да си построи една недостъпна кула, от която да обстрелва със смъртоносни снаряди своите нещастни братя.

Така се решава грубата битка на бореците се егоизми. Преди не се решаваха публично да признават тази теория на огъня и меча, която изглеждаше твърде жестока и предпочитаха да говорят думи на лицемерна добродетелност. Обличаха я в заплетени формули, като се надяваха народа да не разбере значението им: „Работата е една юзда”, казваше Гизо. Но изследванията на естествоведите относно борбата за съществуване между видовете и оцеляването на най-силните, окуражи теоретиците на силата, за да провъзгласят в прав текст своето дръзко предизвикателство; „Това е фатален закон, казват те, нищо не може да се направи срещу неумолимата съдба, на която са еднакво подчинени и хищници, и жертви”.

Ние трябва да се радваме, че този въпрос е така опростен във своята жестокост, защото така той е по-близко до разрешаването си. „Силата управлява!” казват поддръжниците на общественото неравенство. Да, *силата господства!*, викат все по-силно тези, които се облагодетелстват от днешната индустрия с нейното заплашително развитие, чийто желан резултат е, преди всичко, да се намали броя на използваните работници. Но това, което казват икономистите и което повтарят индустриалците, могат да го кажат също и революционерите, като разберат, че установяването между самите тях си споразумение за съществуване постепенно ще замени борбата. Законът за най-силните не ще действа винаги в полза на индустриалния монопол. „Силата побеждава правото” е казал Бисмарк, след много други; но денят, в който силата ще послужи на правдата, не е толкова далеч, колкото изглежда. Ако е вярно, че идеите на солидарност се разпространяват; ако е вярно, че при развитието си науката започва да прониква и сред най-невежите слоеве; ако е вярно, че моралът става общо достойние – работниците, които имат правото и силата на своя страна, не биха ли си послужили с тях, за да извършат революцията в полза на всички? Какво могат да направят отделни единици, притежаващи власт, пари и хитър интелект, срещу сплотените маси? Управляващите от правителството, неможещи с морален довод да подкрепят своето дело, разчитат само на силата, единственото превъзходство, което притежават. Не е трудно да се посочат примери за министри, които не са били избирани заради военната им слава, нито заради благородническия им произход или пък заради способностите и красноречието им, но единствено поради тяхната

безскрупулност. Заради това им се доверяват напълно, тъй като никакъв предразсъдък не ги спира в завладяването на властта и защитата на короната.

В нито една от съвременните революции не видяхме привилегированите да се бият сами. Те винаги се уповаваха върху армиите на бедните, които те учеха на „*вярва в знамето*” и подтикваха към „*поддържане на реда*”. Шест милиона души, без да се смята висшата и нисша полиция, се използват за тази работа в Европа. Но тези армии могат да се дезорганизират, служещите в тях биха могли да си припомнят връзките, които имат по произход и бъдеще, които ги свързват с народните маси, и така ръката, която ги направлява, да изгуби своята сила. Съставени в по-голямата си част от пролетарии, един ден те могат да станат това, което за римската империя станаха наетите варвари – елемент на разпадането. Историята изобилства с примери на панически ужас, в който изпадат властимащите, дори и тези, които са запазили силата на характера си, а при това има и маса „*управници*”, които са просто изродени, без да имат достатъчно енергия и сили, за да си пробият път напред, нито пък толкова достойнство, че да оставят жените и децата да се спасят преди тях. Когато нямащите и потиснатите се обединят в защита на интересите си, занаят със занаят, народ с народ, раса с раса, или просто човек с човек, когато те разберат добре целта си, - не се съмнявайте, че ще чакат, за да използват сила в защита на общата си свобода. Тогава, колкото и да е силен техния господар, той ще бъде прекалено слаб срещу тези, които, обединени от общото желание, ще се опълчат срещу нещо, за да извоюват най-накрая хляба и свободата си.

ГЛАВА ОСМА

СИЛАТА НА РЕЛИГИОЗНОТО ОБАЯНИЕ

Силата на религиозното обаяние. Видим напредък на Църквата, превърнала се в убежище на всички реакционери. Обучението поверено на враговете на науката. Обучението на природата и на обществото. Живата наука и официалната наука. Истинско разбиране на нещата. Намаляване на уважението.

Освен физическата сила и чисто безсрамното насилие, изразяващи се в лишаването от работа, затвора, разстрелването, в ръцете на управниците има и друга, по-фина, а може би и по-могъща, сила, тази на религиозното обаяние. И наистина, не може да се отрече, че тази сила е все още твърде голяма и трябва добре да се вземе под внимание при изследване на съвременното общество.

А енциклопедистите от миналия век с прекалено младежки ентузиазъм провъзгласиха победата на разума над религиозното суеверие и трябва да отбележим грубата самоизмама на известния философ Кузен, който в епохата на възраждането, пред близък кръг приятели, извика веднъж: „Католицизмът ще просъществува още не повече от петдесет години!“ Половин век е отдавна изтекъл, а масата католици още с гордост и спокойствие говорят за своята църква, наричайки я „вечна“.

Ако католическата църква е могла да направи видими успехи; ако енциклопедическата и революционна Франция се е оставила под покровителството на „Светото Сърце“ чрез един налудничав парламент; ако духовенството лесно се е възползвало от общия страх на политическите консерватори, за да им изтъкнат верската панацея като велик обществен лек; ако европейската буржоазия, съставена преди от недоволни скептици и волтерианци, нямаше друга религия освен безверието, сега благоразумно отива редовно на литургия, та дори и да се изповядва; ако Квиринала и Ватикана, Държавата и

Църквата така усърдно се стараят да загладят старите недоразумения – то не е защото вярата в чудесата завладява по-силно духа на активна част от обществото. Тя е завладяла само страхливите, болните и отчаяните от живота, а също и лицемерно присъединилите се към нея заинтересовани съучастници. И действително, тези, които искат на всяка цена да поддържат привилегированото общество, трябва да се приспособят към догмата, която е стълб на цялото здание: ако надзирателите, полските и горските пазачи, войниците, полицаите, служителите от всеки ранг и господарите не са в състояние да внушат на народа достатъчно страх, не трябва ли да му се посочи Бога, да му се припомни за вечните адски мъки и изпитанията в Чистилицето? Припомнят му се божии заповеди и религиозните обреди, които са доказателство на божията власт. Трябва да се подчинява на непогрешимия папа, пратеник на самия Бог, приемник на апостола, който държи ключовете за Рая. Всички реакционери се сплотяват в този религиозен съюз, който се явява последен шанс за спасение, върховно средство за победа; и в този съюз протестантите и евреите са не по-малко католици, не по-малко обичани чада на попския началник, светия папа.

Но „*всичко се заплаща*”. Църквата отваря широко вратите си за еретиците и схизматиците и впоследствие тя неминуемо става снизходителна, губи сила, и не е в състояние да побере тази сложна и разнообразна среда, без да се откаже от предишната си непримиримост. Догматът не признава изменения, но са го настанили така, че да няма нужда да се говори за него, като за новоосветените остане неизвестен дори Никейския символ на вярата. Те дори не изискват вяра: модерната религиозна наука се съдържа в следния израз на един от бащите на Църквата: „*Вярването е безполезно, изпълнявайте обредите!*”. Коленопреклонения, прекръствания в определени моменти, и приношения пред олтара на Исус или Дева Мария, в който и да е храм – това е достатъчно. Както казваше Флобер, в едно писмо до Жорж Санд: „*Важно е да се принадлежи към католицизма без да се вярва ни една дума*”. Всеки получава топъл прием без да проявява някаква вяра, само с един подпис, или с присъствието си, за да увеличи числото на тъй наречените вярващи. Твърде радушно приети са тези, които към името си прибавят и знатността на семейството, на рождението, на миналото, на характера

или на богатството си. Църквата даже стига до там да оспорва с роднините и приятелите труповете на хора, които винаги са живели извън религията като врагове на доктрината. Инквизицията някога е проклевала и изгаряла телата на еретиците, сега пък свещениците, изповедници на вярата, искат на всяка цена да ги благословят.

Следователно не бихме могли да оценим същинската стойност на съвременната църковна еволюция, ако се ограничим само с определяне на външния напредък, т.е. според броя на храмовете и на вярващото стадо. Католицизмът сигурно би бил в разцвета си ако всички тези, които приемат учението му, бяха искрени, ако нямаха личен интерес да се придържат към вярата на своите деди. Но в днешно време, милиони са тези, които имат полза да се наричат християни и лицемерно се наричат така, и каквото и да казват църковните вестници, преследванията, които са претърпели хората на църквата не са такива, които могат да се вземат на сериозно, а „*ватиканския затворник*” ще накара заинтересованите да проливат умилителни сълзи. От друга страна, колко е тежко положението на стачкуващите работници като ги гонят от жилищата им и като ги разстрелват масово, а също и положението на анархистите, които биват измъчвани в затворите! Убежденията заслужават уважение, само когато те искрено въодушевяват тези, които ги изказват. А всички онези келепирджии и светски хора, които с престорена набожност влизат в лоното на църквата, станали ли са с това те помилосърдни към нещастните, съчувстват ли те на тези, които страдат? Нека ни е позволено да се съмняваме.

Знаците на времето ни доказват обратното, че колкото повече се развива материалното разширение на Църквата, толкова повече истинската вяра намалява. Католицизмът не е вече предишната религия на унижение и послушание, която караше бедняка смирено да приеме нищетата, несправедливостта и общественото неравенство. И наистина дори работниците, които са организирани в тъй наречените „*християнски съюзи*” и които следователно би трябвало винаги да славят Бог за неговата безгранична доброта и благоговейно да очакват враната на пророка Илия да им носи хляб и месо сутрин и вечер, даже тези работници стават социалисти, нареждат правилници, изискват увеличение на работната си заплата, съюзават се заедно с

нехристияните, за да постигнат своите искания. Вече не им стига вярата в Бога и неговите светии: трябва им също и материални гаранции и те ги държат не в пълна зависимост и подчинение, които често препоръчват Божиите чада, но в съюз с другари, в основаването на общества с взаимни интереси, дори може би и в активна съпротива. Християнската религия не е успяла да създаде нови средства за новите условия: не знаейки как да се нагоди към една среда, която нейните основатели не са предвиждали, тя винаги се държи за старите формули на благодеяние, смирение, бедност, и тя неминуемо ще загуби всички млади, жизнени, интелигентни, и ще запази само нисшите духом и – в най-лошия смисъл на тази дума – блажените, на които планинската проповед обещава царството небесно. Католицизмът всъщност е осъден на гибел от времето, след като е изгубил всякаква творческа способност в изкуството, той е останал способен единствено да имитира неогръцките, неоримските, неоготическите и неоренесансовите стилове. Това е религия на мъртвите, а не на живите.

Неоспоримо доказателство за действителната немощ на Църквата е това, че тя не може да спре научното движение сред висшите класи и образованието сред нисшите: те могат само да забавят, но не и да унищожат напредъка на просветата, а понякога се преструват, че я подпомагат. Неможейки да предотвратят създаването на училища, те биха искали поне да ги заробят, да поемат управлението им, да наложат дисциплина в общественото образование и да се разпореждат по своя воля, и в много страни успяват. Милиони и десетки милиони деца са поверени на интелектуалното и морално попечителство на попове, монаси и монахини от различни религиозни ордени: половината от европейската младеж е оставена напълно в ръцете на религиозните власти, и даже там, където са под попечителството на светските власти, им се дава право за надзор, налагане на неутралитет или даже съучастие.

Еволюцията на човешката мисъл, която се извършва по-бързо или по-бавно в зависимост от личностите, класите, народностите, е довела до това лъжливо и противоречиво положение, при което образователното дело се предоставя на тези, които по принцип трябва да вдъхват омраза и презрение към науката, да се придържат към

първата забрана, формулирана от техния бог така: „*Да не се докосваш никога до дървото на познанието!*”. Великата ирония на обстоятелствата ги прави сега тях разпространители на тези отровни плодове. Наистина, ние можем да им вярваме, когато те се хвалят, че разпространяват тези грешни „ябълки” предпазливо и пестеливо, и че дават същевременно противоотрова. За тях има наука и наука, тази, която се предава с всички нужни предпазни мерки, и тази, която трябва старателно да се премълчава. Някой факт, считан за морален, може да се тикне в главата на детето, друг пък е подминат мълчаливо, тъй като е от такова естество, което би събудило сред учащите се дух на възмущение и неподчинение. Разглеждана така, историята не е друго, освен лъжовен разказ: естествените науки съставят набор от факти, несвързани, без причини, без цел, във всяка наука думите прикриват нещата, а във висшите курсове, където се предоставя възможност за по-висши задачи, това се извършва винаги по заобиколни пътища, като ги задръстят с анекдоти, дати и собствени имена, предположения, оплетени доводи и противоречиви системи, така че обърканият ум, смутен, поради умората се връща към заблудено детинско съзнание и към безцелни действия.

И все пак, колкото фалшиво и абсурдно да е това обучение, се казва, че като цяло то може да е повече полезно, отколкото вредно. Външното влияние е проникнало във всички училища, дори и в тези католически, протестантски, будистки и мюсюлмански, където обучението се състои само в прости формули, в тайнствени фрази и в извадки от неразбираеми книги. Понякога светлината прониква внезапно сред всичката тая неразбория, логично следствие се появява в съзнанието на детето, чиито дух се е пробудил, една далечна алузия придобива характер на откровение: един неволен жест, едно случайно действие, могат да извършат злото, което е трябвало да се избегне, викът на живота, избликва наред тази вълна от пустословия, и изведнъж логичния ум на детето се хвърля към опасни заключения. Шансовете за освобождение на ума са по-големи дори и в тези училища, конгрешански или не, където преподавателите, строго спазват задължителната стара методика и премълчават обясненията, все пак са принудени да излагат фактите, да посочат взаимоотношенията между някои явления и да отбележат техните закони. Каквито и да са обясненията, с които учителя представя своя

урок, цифрите, които той излага, не подлежат на опорочаване. Коя истина ще вземе връх? Тази, според която, две и две прави четири, и нищо не се създава от нищото, или пък старата „истина“, която ни казва, че всички неща са създадени от небитието и че бог е един, но в три лица?

Ако обучението се ограничаваше само до училището, правителствата и църквите още можеха да се надяват да държат духовете в робство, но за тяхно съжаление повече се научава извън училището, на улицата, в работилницата, на фестивалите, в театъра, във вагоните на железниците, на борда на корабите, пред погледа на невиджани досега пейзажи, в чуждите градове. Сега всеки пътува, било за удоволствие, интерес или по необходимост. На всяка сбирка се срещат хора, видели Русия, Америка, Австралия, и ако околосветските пътешественици все още са рядкост, то няма някой, който да не е пътувал толкова, че поне да види разликата между селото и града, между полята и планините, между сушата и морето. Сред тези, които пътуват, сигурно има много, които го правят без план и цел; като отидат в една нова страна, те не променят условията си на живот, остават като у дома си; луксът и удобствата в хотелите не им позволяват да преценят съществените различия между страните, между народите; беднякът, който се бори с пречките в живота, без помощта на екскурзовод може по-добре на разгледа и научи. Великата школа на външния свят не разкрива ли чудесата на човешката индустрия, както на бедния, така и на богатия, на онези, които произвеждат тези чудеса, както и на тези, които ги използват? Железни пътища, телеграфи, хидравлични машини, пробивни машини, фарове, които осветяват на голяма далечина - всеки бедняк може да види тези неща и да си даде сметка, как и защо духът му се превъзнася, наблюдавайки тези чудеса, по същия начин, както се впечатлява и заможния владетел. За щастие, привилегията, за ползването на някои от тези постижения на науката, е изчезнала. Управлявайки локомотива, увеличавайки скоростта му или спирайки го по собствено желание, машинистът смята ли себе си за по-нисш от владетеля, който се вози отзад в позлатен вагон, но който не по-малко трепери при мисълта, че живота му зависи от едно отскачане на машината, от едно мръдване на лоста, или от пръчка динамит под влака!

Наблюдението на природата и на човешките творения, практическия живот – ето това са училищата, където съвременното общество получава истинско образование. Колкото и училища да са извършили еволюцията си към истинско обучение, те все пак имат по-малко значение в сравнение с това на заобикалящия ги обществен живот. Разбира се, анархисткият идеал изобщо не е за премахване на училището, а напротив, да го разшири, да направи от цялото общество едно огромно училище, където всички са едновременно учители и ученици, където всяко дете, след като е получило в първите си уроци „яснота за всичко“, би се развивало всестранно, съобразно с умствените си способности, в свободно избрана от него среда. Но, със или без училища, всяко велико постижение на науката накрая става общо достояние. Професионалните учени цели столетия работят над изследванията и предположенията, блъскайки се в заблужденията на грешките, но когато най-накрая истината се узнае, често и без тяхната помощ, благодарение на някой смел авантюрист, тя се издига във всички си блясък, проста и ясна. Всички я разбират лесно, изглежда сякаш винаги е била известна. Някога учените си въобразявали, че небето е метален свод, даже не един, а цял ред сводове, три, седем, девет, даже тринадесет, всеки осеян със своите звезди, всеки имащ своите собствени закони, своя личен режим, своите ангели и архангели, за да ги пазят. Но всичките тези предполагаеми небеса, за които говорят Библията и Талмуда, са унищожени, няма дете, което да не знае, че около земята е свободно, безкрайно пространство. Това е една от тези истини, които са станали общо достояние. Същото е и с всички велики постижения на науката. Те не се учат, а се знаят; съставляват част от въздуха, който се диша.

Какъвто и да е произхода на образованието, всички го използват и работникът взема равно участие. Дали откритието да е извършено от буржоа, благородник или простосмъртен, дали ученият е грънчарят Палиси или канцлерът Бейкън – целият свят ще използва техните изобретения. Вярно е, че привилегированите много биха искали да запазят за себе си ползата от науката и да оставят народа в невежеството: всеки ден индустриалците стават собственици на едно или друго химическо производство и, чрез привилегия или патент, например, си присвояват правото единствено те да произвеждат съответното нещо, което е от полза за човечеството. Видяхме как д-р

Кох, по искане на император Вилхелм, даде на държавата монопол върху откритите от него лечебни средства; но твърде много изобретатели работят, за да могат да задоволят егоистичните си желания. Тези експлоататори на науката се намират в положението на магьосника от „*хиляда и една нощ*“, който отваря лампата, в която десет хиляди години е бил затворен един гений*. Те биха искали да го затворят отново и да го държат под ключ, но са забравили вълшебните думи и геният е останал завинаги свободен.

Чрез едно странно противоречие, се оказва, че за всички социални въпроси, където работниците имат пряк и естествен интерес да искат равенство за хората, справедливост за всички, на тях по-лесно им се отдава, отколкото на професионалните учени, да разберат истината, което представлява и истинската наука. Беше време, когато повечето от хората се раждаха и живеяха като роби, и нямаха друг идеал освен смяната на господаря. Никога не им е минавала мисълта, че „*всички хора са равни*“. Те сега са научили и разбират, че това, наложено от еволюцията, предполагаемо равенство, трябва да стане същинско равенство благодарение на революцията, или, по-право, на непрестанните революции. Научените от живота работници разбират много по-различно законите на политическата икономия, от начина по който ги разбират професионалните икономисти. Тях не ги е грижа много за безполезните подробности и отиват право към същината на въпросите, като се питат, за всяка реформа, дали им осигурява хляба или не. Различните налози, прогресивни или пропорционални, не ги тревожат, защото знаят, че всичките данъци най-накрая се плащат от най-бедните. Те знаят, че за много от тях действа ужасният „*железен закон*“, според който гладният е осъден, от самия си глад, да получи за своя труд само мизерно парче хляб. Грубият опит ги е научил да разберат основата на този закон, която неминуемо изхожда от правото на силата. Освен това, когато индивидът стане безполезен за господаря си и вече не струва нищо за него, не е ли правилно да го остави да умре?

Така че, без това да бъде парадокс, народът, или поне тези част от него, която има време да мисли, знае много повече, отколкото

---

* Джин

повечето учени и то без да са били в университетите: народът не знае безкрайните подробности, не е посветен в хилядите йероглифни формули; главата му не е претъпкана с наименования на всички езици подобно на библиотечен каталог, но неговият кръгзор е много по-обширен, на едната страна – във варварското състояние на човечеството, на другата – в трансформираното бъдеще; той има най-доброто разбиране за последователността на събитията; той взема съзнателно участие във великите исторически движения; той най-добре познава богатствата на земното кълбо – накратко, той е повече човек. В този смисъл може да се каже, че един другар-анархист по наше виждане, осъден от обществото да умре достойно в затвора, в действителност е по-учен от цяла академия или цяла тълпа студенти, току що завършили университета, пълни със знания. Ученият има огромни заслуги: подобно на каменар, той извлича материалите, но не е той този, който ги използва, издигането на сградата се извършва от народа, от всичките свързани с това хора.

Нека всеки обърне поглед назад, за да види промените, които са станали през последния половин век в начина на мислене и на чувстване, и следователно в начина на действие. Не подлежеше на съмнение, че за всяка организация е нужен един господар, един шеф, един командир: един Бог в небесата, дори и да е Бога на Волтер; властелин на трон или на кресло, бил той конституционен цар или пък президент на република, „*угоено прасе*”, както сполучливо се изрази един от самите тях; господар за всяка фабрика, шеф на всяка корпорация, груб властнически мъж или баща във всеки дом. Но от ден на ден предразсъдъкът се разрушава и престижът на господарите се намалява: колкото повече денят се приближава, толкова повече ореолите избледняват. Въпреки хората, които се правят, че вярват, дори и да не вярват, въпреки академиците и учителите, които трябва да се преструват, за да запазят престижа си, и без да се гледа на всички коленопреклонения, кръстения и тайнствени обредни комедии, вярата в този вечен Господ, от който е дадена властта на всички смъртни господари, изчезва като нощен сън. Който е посещавал Англия или САЩ преди двадесет години и сега, бива изумен от чудесната трансформация, която е извършена в съзнанията в това направление. Преди е виждал хора фанатици, нетолерантни и жестоки в своите религиозни и политически убеждения, а днес намира хора със

забележителна интелигентност, свободна мисъл и отворено сърце. Тях вече не ги плаши призракът на отмъстителния Бог.

Упадъкът на почитането е най-важния практически резултат от тази идейна еволюция. Попитайте свещениците от коя да е религия, каква е причината за тяхното недоволство и те ще ви отговорят, че това е незачитането на тяхното мнение, че хората се осмеляват да мислят без тяхното разрешение. Те се оплакват от това, че вече се отнасят с тях като с другите простосмъртни; не им се прави път, не биват поздравявани. Когато се подчиняват на представителите на властта, заради парчето хляб, и когато дават външни признаци на уважение, хората знаят, колко струват тези властници и техните подчинени са първите, които са готови да ги направят за смях. Не минава и седмица без да се отправят обиди и подигравки към съдиите и цялата тяхна инвестиция от всезнайковци от страна на техните жертви на подсъдимата скамейка. Неведнъж обвиняеми са хвърляли в лицето на съдията обувки и други предмети. А какво да кажем за генералите? Виждаме ги как работят, придавайки си важност, надути, величествени, проверяват фронтовата линия, без да смеят да се качат на балон или изпращайки някой офицер да прегледа вражеските позиции. Чували сме ги да дават заповед за разрушаването на мостове, когато е нямало никаква заплаха и обвиняват своите инженери, че построили мостовете прекалено тесни за нападателните им колони. Тревожно слушахме за тази ужасна канонада при града Бурже, където няколко стотин нещастници изстреляха „последните си куришуми“, напразно очаквайки „Генералисимус“ да им прати на помощ част от половин милионната армия, намираща се под негово командване. Чудно ли е, че след това уважението изчезва и се превръща в презрение.

Вярно е, уважението изчезва, но не това истинско уважение, което се отдава на справедливия, предания, работливия човек, а това низко и срамно уважение, което се отдава заради богатството и властта, това робско уважение, което кара тълпата да зяпа преминаващия крал, и от което лакеите и конете на някой големец стават предмет на възхищение. И не само че уважението се губи, но и самите тези, които най-много го искат, сами компрометират своята роля на свръхчовеци. Някога азиатските господари са знаели

изкуството да бъдат обожавани. Техните палати са се виждали отдалече, статуите им се издигаха навсякъде, четели са техните укази, но самите тях, никога не са ги виждали. Най-приближените от поданиците им са могли да бъдат пред тях само на колене, понякога воала се е вдигал наполовина, за да се покажат в пълен блясък и след това внезапно изчезват, като оставят развълнувана душата на тези, които са могли да ги видят само за миг. В тези времена почитането е било толкова силно, че е стигало до заслепяване: някой ням е занасял на осъдения копринен шнур и това е било достатъчно, за този верен обожател да се обеси. Пред един емир в средна Азия поданиците му трябвало да се представят с наклонена глава към дясното рамо и въже около шията, а на края на въжето вързан меч, за да може господаря ако реши да вземе оръжието и да убие покорния му роб. Тамерлан, разхождайки се на върха на кулата, прави знак на петдесет придворни, които са около него и всички се хвърлят в бездната. Какви са, в сравнение с това, днешните тамерлановци, ако не повече или по-малко привидения, въпреки че все още са страшни. Станала чисто условна фикция, царската институция е загубила тази всеобщо отдавана и почит, която и придаваше и цялата стойност. „Царят, вярата, законът” – се казваше преди. „Вярата” вече я няма, а без нея „царят” и „законът” започват да бледнеят, превръщайки се в призраци. Но уви! Те трудно умират. За смъртта им е нужно да бъдат убити!

РАЖДАНЕТО НА ИНТЕРНАЦИОНАЛА

Раждането на Интернационала. Импотентност на работниците в техните частични стачки срещу огромната индустрия. Общата стачка и стачката на войниците. Солидарността на стачкуващите. Обществени сдружения, кооперативи и анархистки общности.

Невежеството намалява и еволюционистите-революционери считат, че скоро знанието ще направлява силата. Въпреки безкрайната сложност на явленията, историята ни дава доказателства, че елементите на прогреса надделяват над регреса – това ни дава увереност за бъдещето на човечеството. Разглеждайки всички факти на съвременния живот, както тези, които свидетелстват за относителния упадък, така и тези, които сочат напредъка, се вижда, че последните надвишават първите и че ежедневната еволюция непрестанно ни приближава към този набор от трансформации, мирни или насилствени, който се нарича „социална революция” и който има за цел преди всичко да унищожи деспотичната власт на личностите и нещата, а също и да премахне персоналното заграбване на плодовете на колективния труд.

Важен факт е възникването на Работническия Интернационал. Разбира се, той съществува в зародиш отдавна, когато хората от различни народи са си помагали взаимно заради симпатии и общи интереси: той придоби теоретично съществуване, когато философите на 18-ти век посочиха на Френската Революция провъзгласяването на „Правата на Човека”; но тези права останаха само като проста формула и събранието, което ги обяви пред света, се пазеше да ги приложи; то не се осмели даже да унищожи робството на чернокожите в Сан Доминик и отстъпи чак след години на кървави бунтовнически въстания, когато само с цената на това е било възможно запазването на колонията. Но Интернационалът, който се формираше във всички цивилизовани страни, започна съзнателното си съществуване едва

през втората половина на 19-ти век и то сред работническите среди: „*управляващите класи*” нямаха нищо общо с него. Интернационалът! След откриването на Америка и околосветското пътешествие, никой друг факт не е бил от такова значение в човешката история. Колумб, Магелан, Ел Кано първи установиха материалното единство на Земята, но бъдещето естествено единство, което желаеха философите, започва да се осъществява само когато работниците – англичани, французи, немци – забравяйки различния си произход, разбирайки се въпреки разликата в езика, се събират, за да образуват само един народ, презирайки всичките правителства в страните си. Началото беше скромно: едва няколко хиляди човека се бяха събрали в този съюз, първата клетка на бъдещото човечество, но историците разбраха великото значение на извършеното събитие. И още от първите години на съществуването си, през времето на Парижката Комуна, можеше да се види, от събарянето на Вандомската колона, че идеите на Интернационала бяха станали жива действителност. Нещо небивало до тогава, победените с възторг разсипаха паметника на миналите победи, не от низкопоклоничество към сегашните победители, а за да засвидетелстват братската си обич към братята, които бяха доведени срещу тях и чувството си на ненавист спрямо началниците и царете, които от едната и от другата страна водеха поданиците си на заколение. За тези, които съумяват да застанат над мръсните партизански борби и да наблюдават хода на историята, в този век няма по-внушителен белег за времето, от събарянето на императорската колона върху купчина оборски тор.

После тя отново е издигната, точно както след смъртта на Карл I и на Луи XVI възстановиха кралската власт, но всички знаем на каква цена бяха възстановени; те могат да поправят пукнатините по старите стени, но новите земни трусове няма да закъснеят, за да ги отворят отново; сградите могат бъдат възстановени, но не и умрялата първична вяра, с която са били построени. Миналото не може да се възстанови, нито пък бъдещето да се избегне. Вярно е, че цял набор от закони забраниха Интернационала. В Италия са го разглеждали като „*престъпно сдружение*”, а във Франция срещу него са приели специалните „*злодейските закони*”. Наказвали са членовете му със затвор и каторжна работа. В Португалия само произнасянето на името му е било престъпление. Под каквото и име да се е прикривала

международната работническа асоциация, тя се е развивала, ставайки все по-силна и обединена. Странната ирония на съдбата ни показва, как министри, съдии, законодатели и техните сътрудници са се обърквали и сами са се заплитали в законите си. Използвали са новите си оръжия, след като острието им е било притъпено. Те са забранявали Интернационала, но не са могли да забранят естественото и вродено съгласие на всички мислещи работници; чувството за солидарност, което ги е сплотявало все по-силно всеки изминал ден; все по-интимния им съюз срещу паразитите от различните народи и класи. Тези закони само правят смешни техните велики създатели. Жалки безумци, заповядващи на морето да отстъпи!

Истина е, че оръжията, с които си служат работниците в тяхната освободителна борба, може да изглеждат смешни, и те повечето са такива; когато се оплакват от някаква несправедливост, когато искат да изразят солидарността си със своя пострадал другар, или когато искат увеличение на работната заплата, или намаления на работния ден – те заплашват господаря си със стачка; както плебеите от Римската република, те напускат работното си място и се оттеглят в своя „Авентински хълм”. Вече не могат да ги върнат на работа като им разправят баснята за „частите на тялото и стомаха”, ако ще вестниците да си служат с нея под различни форми, но ги обграждат с войска в пълно бойно снаряжение и ги държат под заплаха за кръвопролитие; това е, което те наричат, „защита на свободата на труда”.

Понякога войниците стрелят срещу стачкуващите: кръв обагря праговете на фабриките и входовете на рудниците. Но ако оръжието не се намеси, гладът ще извърши своята добра работа. Работниците, лишени от лични спестявания и кредити, се намират пред лицето на неумолимата съдба: възбудата и гневът, които са ги подкрепяли през първите дни, вече отшумяват и от страх пред гладна смърт, те отстъпват, смирено се подчиняват на наложените условия и с наведена глава влизат в онзи рудник, който довчера наричаха каторга. Наистина, силите не са еднакви; от една страна физически силният капиталист, без страх за своето благосъстояние: хлебярят, месарят и всички други търговци са винаги на негово разположение, а войниците пазят входа на жилището му; цялата власт на държавата, а

в случай на нужда и на съседните държави, са на неговите услуги. А от друга страна – тъпна хора с наведен поглед, без искрица надежда, които се разхождат мрачни и гладни, в очакване на някакво чудо.

И такова чудо понякога се случва. Някой нуждаещ се шеф е бил изоставен от своите събратя, които са счели за безполезно да го подкрепят. Друг пък собственик на фабрика или цех, осъзнава своята грешка и отстъпва пред истината, или по-скоро пред общественото мнение. При множество малки стачки, където исканията са незначителни и където не е засегната гордостта на могъщите финансови барони, работниците печелят лесни победи: дори понякога някой честолюбив съперник изиграва добър номер на колегата си, който го безпокои, като го скара с работниците му. Но когато се отнася до наистина съществена борба, където едрият капитал е изложен на риск, където е нужно впрягане на всички сили – там голямото различие в средата на борещите се страни никога не ще позволи на бедните, имащи само своите мускули и право, да се надяват за победа срещу съюзените капиталисти. Освен безкрайните си средства за съпротива, капиталистите разполагат и с ресурсите на държавата и подкрепата на другите компании. Ежегодната статистика ни показва с неопровержими цифри, че такива неравни стълкновения все по-често завършват с поражение за работниците. Стратегията за такъв тип война вече е добре известна: големите индустриалци и силните компании знаят, че в подобни случаи те могат да разполагат с капиталите на другите такива фирми, с войската и с жалката тъпна на умиращите от глад.

Съвременните историци трябва да признаят, че по силата на дадените условия частичните мирните стачки нямат никакъв шанс да доведат до социална трансформация. Но това, което има смисъл да се изучава, не са толкова сегашните факти, а идеите и тенденциите на бъдещите събития. И мисълта на работниците се изразява по-силно, надминавайки много това дребно стачно движение и следователно принципното утвърждаване на наемничеството, т.е. подчинението на работниците пред господаря. Така че, в събранията, където единичната мисъл влиза в общата воля, увеличението на надниците не се провъзгласява за идеал; а той е в премахване на владението на земята и фабриките, виждан като начална точка за новата ера, както са

се произнесли всички работници, събрани на конгреса. В Англия, САЩ, Канада и Австралия се разнася вика: „*Земята на Народа!*” и даже в някои общини, както в провинцията на Нова Зеландия, са сметнали за по-добре да отстъпят пред народното искане. И нима в народните социалистически песни не е изразена надеждите за ползване на продуктите от общия труд?

Черноработнико от цеха,

Каторжнико от мината,

Робе от полето,

Дигай се, народе силний:

Работнико, вземи машината!

Селянино, вземи земята!

Пробуждащото се съзнание на работника не се изчерпва само в песните. Някои стачки вече придобиват нападателен и заплашителен характер. Това вече не са само проявления на пасивно отчаяние или шествия на гладни хора, искащи хляб: тези манифестации приемат твърде обезпокоителен за капиталистите характер. Не видяхме ли в САЩ работниците, господари за 8 дни на железниците в Индиана и на част от атлантическото крайбрежие? А по време на голямата стачка на хамалите в Лондон, целия квартал край доковете не се ли намираше в ръцете на една, братски сплотена, разнородна интернационална тълпа? Във Виена, близо до Лион, стотици работници и работнички, почти всичките тъкачи, съумели величествено да отпразнуват 1-ви Май, като строшили вратата на една фабрика, не като разбойници, а като съдии; тържествено, с някаква религиозност, взели един топ плат от 300 метра, изтъкан от самите тях, спокойно си го разделили помежду си, знаейки при това, че извиканите по телеграфа жандармейски отряди от съседните градове се събрали на площада, за да ги нападнат, че дори и да ги разстрелят; но те също знаеха, че това посегателство върху фабриката – истинска обща собственост заграбена от капитала – не ще бъде забравено от техните братя и сестри по труд и страдание. Следователно те са се пожертвали за общото благо и хиляди хора са се заклели, че ще следват този пример. Не е ли това една паметна дата в човешката история? Това е

революция в най-благородния смисъл на думата; обаче ако тази революция имаше силата на своя страна, не би останала тъй мирна.

Целият въпрос е в това да се знае дали работниците осъждат или оправдават подобни действия. Ако те са все по-склонни да ги приемат ще се извършат и съответните дела. Зидарят ще си иска жилището, което е построил, така както тъкачът е взел изтъканият от него плат, а земеделецът ще вземе произведеното от земята. Това е надеждата на работника, това е страха на капиталиста.

Чуват се няколко безнадеждни гласа от лагера на привилегированите и някои измежду тях са прибегнали до крайни мерки за защита. Така, известната фабрика Хоумстед в Пенсилвания, е изградена като крепост, с всички средства за защита и репресия срещу работниците. В други фабрики предпочитат работата на затворниците, които държавата доброволно им отпуска срещу по-малка заплата; всички усилия на инженерите са насочени в посока достигне използването на бездушната машинна сила, управлявана от автоматичните движения на затъпели хора без идеал и свобода. Но тези, които искат да минат без да използват ума си, няма да постигнат нищо повече от това, в условията на тяхното собствено затъпяване, да стават кекави и да подготвят победата на по-умните от тях: те бягат от трудностите на борбата, която ги очаква. Веднага щом духът на искане на собственото право проникне сред масата на потиснатите, всяко събитие, колкото и незначително да е то, ще може да предизвика трансформиращата експлозия, тъй като само една искра може да взриви цялото буре с барут. Вече има предвестници на великата борба. Когато през 1890 г. се издаде позив за „*първи май*”, пуснат от неизвестен извършител, вероятно от някой австралийски другар, видяхме работниците по целия свят да се обединяват от една мисъл. В този ден те доказаха, че Интернационалът, официално погребан, бива съживен с нова сила и то не от зова на неговите водачи, а от натиска на тълпите. Нито „*мъдрите съвети*” на социалистите по професия, нито репресивните приготовления на правителствата, не можаха да попречат на потиснатите от всички страни да се чувстват братя по цялата земя и да го заявят, изтривайки националните различия с братски ентузиазъм. И всичко това бе за едно малко нещо, за една проста манифестация, за един лозунг! Действително, господарите и

правителствата, подпомагани от самите социалистически лидери, са омаловажили тази решителна дума до степен на една формула без стойност. Обаче от този възглас, този конкретен ден доби епическо значение.

Всеки друг внезапен, неочакван вик, може да доведе до още по-удивителни резултати. Силата на нещата, т.е. съвкупността на икономическите условия, сигурно ще породи, по една или друга причина и по повод на някой незначителен случай, една от тези кризи, които разпалват дори и безразличните, и ние ще видим избухването на тази огромна енергия, която се е насъбирала в човешките сърца от несправедливостта, неизкупените страдания и ненаситната омраза. Всеки един ден може да се очаква катастрофа. Уволняването на някой работник, една малка стачка, случайно убийство, - могат да бъдат причина за революцията, защото чувството на солидарност обзема все повече масите и всяко местно вълнение заплашва да разтърси цялото човечество. От няколко години един нов лозунг, „Обща стачка”, се разнася из фабриките. Тази дума изглеждаше чудновата, вземаха я за мечта, за напразна надежда, после я повтаряха по-високо, и сега тя бучи с такава сила, че много пъти капиталистическият свят е треперил от нея. Не, общата стачка не е невъзможна. Работниците англичани, белгийци, французи, немци, американци, австралийци, знаят, че зависи от тях в един и същ ден да откажат да работят на господарите си: и това, което те разбират днес, защо да не го приложат и утре, когато към стачката на работниците се присъедини и стачката на войниците? Вестниците с перфектна предпазливост единодушно мълчат, когато войниците се бунтуват или масово дезертират. Консерваторите, които искат на всяка цена да игнорират събитията, които не са според желанията им, произволно си въобразяват, че подобен обществен ужас е невъзможен, но общите бягства, частичните бунтове, отказът да се стреля, са чести явления в лошо дисциплинираните армии, но те са известни и в най-силните такива. Тези от нас, които си спомнят Комуна, все още помнят хилядите войници, които Тиер беше оставил в Париж и които народа така лесно разоръжаваше и убеждаваше за своето дело. Когато болшинството от войниците бъдат пропити от нуждата за стачка, рано или късно ще се предостави случай да се осъществи.

Стачката, или казано по-добре, идеята за стачката, взета в най-широкия и смисъл е ценна поради солидарността, която тя установява между всички борци за правдата. Борейки се за една и съща кауза, те се научават как да се обичат помежду си. Но освен това има и съюзи, които също допринасят все по-силно за социалната революция. Вярно е, че тези съюзи между бедните хора, селскостопанските производители и индустриалните работници се сблъскват с много големи пречки, поради липсата на материални средства на членовете: нуждата да се изкара хляба, принуждава почти всички или да напуснат родната земя, за да продават работната си сила за по-високо заплащане, или да останат на мястото си като приемат условията, които ще им предложи работодателя, колкото и мръсни да са те. По който и да е начин те са заробени, и ежедневните задачи им пречат да обмислят бъдещето, за да изберат свободно другарите си в житейската борба. По такъв особен начин те трябва да осъществяват едно ограничено дело, давайки очертание на новия живот. При това някои стремления за бъдещото общество се появяват тук там сред работниците благодарение на благоприятните обстоятелства и на силата на идеята, която прониква дори и в привилегированите среди

Често ни разпитват със саркастично задоволство за различните опити за сдружения, повече или по-малко комунитарни, които са правени по различните части на света; и ние малко ще сме обсъждали, ако отговорът на тези въпроси ни се е вижда труден. Вярно е, че историята на тези опити ни разказва за много повече провали, отколкото успехи; но не е могло да бъде по друг начин, защото става въпрос за постигане на пълна революция, до замяна на единичния или общ труд в полза на един, с труд, извършван от всички за всички. Хората, които се събират да образуват тези общества с нов идеал, не са съвсем освободени от предразсъдъците, от старите нрави, от закъснелия атавизъм*, те още не са се освободили от стария човек. В своя „анархичен“ или „хармоничен“ свят, който са устроили, те трябва постоянно да се борят срещу тези разлагачи и разединяващи сили, които представляват обичаите, навиците, силните семейни връзки, приятелствата с безсолните съвети, светските амбиции, жаждата за приключения, страстта към промяна. Самолюбието и

---

* приемственост

чувството за достойнство могат да поддържат новаторите за известно време, но още при първата несполука те лесно се оставят да бъдат завладени от една тайна надежда, че опитът ще се провали и че отново ще трябва да се потопят в бурните вълни на външния свят. Помним опита на заселниците от Брук Фарм в Нова Англия, които оставайки верни на сдружението само от привързаност към доброто дело и от вяроност към своя първи импулс, са мечтали да се случи пожар, който да унищожи комуналните им домове и по такъв начин да се освободят от свързващия ги договор. Очевидно сдружението е било обречено да загине, дори и без пожарът да осъществи тайното желание на мнозина, тъй като вътрешната воля на участниците е била в пълно несъгласие с функционирането на колонията.

Повечето комунални колонии и сдружения са пропаднали по подобни причини, т.е. поради липсата на адаптация към заобикалящата ги среда: те не са били управлявани като казармите или манастирите чрез абсолютната воля на религиозния или военен началник и от не по-малкото безпределно послушание на подчинените войници или монаси; от друга страна те все още не са имали връзка на солидарност, която се добива от пълното уважение на личността, от интелектуалното и художествено развитие, от изгледа на постоянно развиващият се велик идеал. Причините за раздор, а даже и за разтурване, се увеличават с това, че колонииите, привлечени от илюзията за далечната страна, отиват в местност съвсем различна от тяхната, където всяко нещо им изглежда страшно, където приспособяването към почвата, към климата, към местните нрави е несигурно. Фаланстерианците*, които придружаваха Виктор Консидерант в равнините на северен Тексас, крачеха към сигурна разруха, защото те отиваха да се установят сред население, чиито груби и жестоки нрави неминуемо трябваше да докоснат изнежените чувства на парижаните, а особено при съприкосновението с тази ужасна институция на робството над чернокожите, за което със закон беше забранено да се изказва мнение. Също и опитът с Freiland, така наречената „Свободна Земя“, предприет под ръководството на един пруски офицер из едни места, познати само по неопределените разкази, и завладени след една жестока война, може да бъде само

---

* привърженици на теориите на Фурие

смешен в очите на историка: от началото беше очевидно, че всички тези разнообразни елементи не биха могли да се обединят в хармонично цяло.

Никоя от тези несполуки не можеше да ни обезкуражи, защото следващите усилия показват непреодолимия стремеж на обществената воля: нито несполуките, нито подигравките можеха да отклонят търсачите на такива опити. При това те имат пред очите си примера на кооперативите, потребителски или други, които в началото си също срещаха трудности, но сега повечето процъфтяват. Няма съмнение, че някои от тези съюзи са поели по грешен път, особено тези, които са просперирали, в този смисъл, че достигнатите облаги и желанието да увеличат печалбите разгаря алчността сред членовете на кооперациите или най-малкото охлажда първоначалния им революционен плам. Това е най-голямата опасност, тъй като човешката природа е склонна да се възползва и при най-малкия повод да избегне съпроводената с риск борба. Така лесно е да се уединиш в своята „добра работа“, отстранявайки грижите и опасностите, които поражда предаността към революционното дело в цялата му величина. Казват си, че преди всичко е важен успеха на предприятието, в което е ангажирана честа на толкова приятели и малко по малко се увличат в дребнавата практика на обикновената търговия: имайки в началото твърдо намерение да променят света, те просто се превръщат в бакали.

Обаче сериозните и искрени анархисти могат да извлекат добри поуки от тези безбройни кооперативи, които се появяват навсякъде и се сплотяват във все по-обширни организации, обгръщащи най-разнообразни дейности в индустрията, транспорта, земеделието, науката, изкуството и забавлението. Научното приложение на взаимопомощта се разпространява и става лесно; остава само да и се предаде нейното истинското значение и морал, опростявайки обмена на услугите, като се запази само една статистика за продуктите и потреблението, вместо всички тези големи книги с дебити и кредити, станали безполезни.

И тази дълбока революция е не само в ход, но и вече е осъществена на някои места. Въпреки това е излишно да се посочват за пример опитите, близки до нашия идеал, защото шансовете им за сполука се увеличават, ако тишината около тях продължава да ги

пази, ако шумът на рекламата не безпокои техните скромни начинания. Да си спомним историята на малкото приятелско сдружение, известно под името „Монтрьойлска комуна“. Бояджии, дърводелци, градинари, домакини, учители се бяха събрали да работят един за друг, без да водят счетоводни разписки помежду си, без да се занимават с бирници и с нотариуси. Който имаше нужда от маси и столове, ги вземаше от приятеля, който ги произвежда; който е имаше нужда от боядисване на къщата си, уведомяваше другаря, който на другия ден идваше с четка и боя. При добро време домакините перяха и изсушаваха дрехите, а после отиваха до другаря градинар, от който да си набавят пресен зеленчук, а децата всекидневно вземаха уроци от учителката. Това беше прекалено хубаво! Но подобен скандал трябваше да се прекрати. За щастие един „анархистки атентат“ вече беше ужасил буржоата и министърът, чието име е свързано със злодейските закони, възползвайки се от благоприятния случай, имаше добрата идея да предложи на консерваторите едно постановление за масови арести. Смелите комунари от Монтрьойл попаднаха под това постановление и най-виновните, т.е. най-добрите и най-преданите, трябваше да изтърпят изтезанията на така нареченото тайно следствие. Така беше унищожена страшната малка комуна; но не се бойте, тя пак ще се роди!

ГЛАВА ДЕСЕТА

ПОСЛЕДНИ БОРБИ

Последни борби. Интернационалът на потиснатите и Интернационалът на потисниците. Неизбежната революция и предвидимите трудности. Мирното бъдещо съвпадане на анархията, еволюцията и революцията.

Спомням си, сякаш още преживявам, този страшен час от живота ми, когато горчивите несполуки се възнаграждаха само с дълбоката и тайнствена, почти несъзнателна радост, за дете съм действал, следвайки сърцето и волята си, за дете съм стоял въпреки хората и съдбата. От това време измина четвърт век.

Парижката комуна се бореше срещу версайските войски и дружината, в която бях аз, беше пленена на платото Шатийон. Беше сутрин, кордон от войници ни обгради и офицерите подигравателно се перчеха пред нас. Мнозина ни обиждаха; един, който по-късно стана голямо плямпало във френския парламент, надуто говореше за лудостта на парижаните, но ние имахме други грижи, вместо да го слушаме. Този измежду тях, който най-силно ме порази, беше неразговорлив, навъсен, имащ вид на аскет, вероятно селски болярин, възпитан от йезуити. Той се разхождаше бавно по стръмния ръб на платото и мрачният му силует падаше върху светлия фон на Париж. Лъчите на изгряващото слънце хвърляха снопове златна светлина върху къщите и куполите, този хубав град, градът на революциите, никога не ми е изглеждал толкова красив! „*Виждате ли вашия Париж?*”, казваше мрачният човек и ни посочваше със сабята си ослепителната картина. „*Знайте хубаво, от него няма да остане камък върху камък!*” И повтаряйки след своите учители библейските думи, казвани някога на ниневийците и вавилонците, фанатичният офицер несъмнено мислеше, че неговите омразни викове ще бъдат пророчески. Париж, обаче, не беше разрушен; той не само остана „*камък върху камък*”, но и тези, заради които се гнусяха от Париж,

тези тридесет и пет хиляди човека, изклани по улиците, в казармите и гробищата, никак не са умрели напразно, а от техния прах са родени отмъстителите. И колко други „Парижи“, колко други огнища на революциите са родени от него по света! Където и да отидем, в Лондон или Брюксел, в Барселона или Сидни, в Чикаго или Буенос Айрес – ние навсякъде имаме приятели, „които чувстват и говорят като нас“. Под великата крепост, построена от наследниците на цезаровия или папския Рим, земята е напълно минирана и навсякъде се очаква да избухне. Ще се намерят ли още, както през миналия век, такива като Луи XV, толкова безразлични, че да вдигат рамене и да казват „След мен, потопът!“. Днес, може би утре, катастрофата ще дойде. Балтазар пирува, но знае, че персите се качват по крепостните стени на града.

Подобно на художника, който винаги мисли за своето произведение, създава го изцяло в ума си, преди да го нарисува или напише, така и историкът вижда предварително социалната революция: за него тя вече е извършена. Ние никога няма да се заблуждаваме с илюзии: ние знаем, че окончателната победа ще ни коства още много кръв, много трудности и много скръб. На Интернационала на потиснатите се противопоставя Интернационала на потисниците. По целия свят се организират синдикати, за да завладеят всичко, продуктите и ползите, за да привлекат всички хора в една огромна армия от работници и служители. И тези съюзи на милиардери и предприемачи, обрязани или не, са съвсем сигурни, че посредством всемогъществото на парите ще могат да имат в ръцете си всички правителства и техните репресивни оръжия: армията, съдилищата и полицията. И освен това се надяват, че подбуждайки изкуствено омразата между расите и народите, те ще успеят да държат експлоатираните маси в невежеството на слепия патриотизъм, което поддържа робството. И действително всички стари вражди, тези древни традиции на войни и надежди за отмъщение, тази илюзия за отечеството, с неговите граници, жандарми и ежедневните подбуди на професионалните патриоти, войници или журналисти – всичко това ни предвещава още много страдания, но ние имаме това преимущество, че никой не може да ни разубеди. Нашите врагове знаят, че вършат една пагубна работа, а ние знаем, че нашата е добра;

те се презират един друг, а ние взаимно се обичаме; те се стараят да върнат колелото на историята, а ние вървим заедно с него.

Великите дни приближават. Еволюцията извършена, революцията не ще закъснее. При това, тя не се ли извършва постоянно пред очите ни чрез многобройните сътресения? Колкото повече работниците, които са болшинство, имат съзнание за силата си, толкова революциите ще стават все по-лесни и мирни. Накрая всяка опозиция ще трябва да отстъпи дори без борба. Ще дойде ден, когато Еволюцията и Революцията, следвайки се непосредствено, от желание към действие, ще се слоят в едно и също явление. Именно така функционира животът в един здрав организъм – в този на човека или на света.